भारतीय विद्वत् परिषत् – 2010-2021
कोराड सुब्रह्मण्यम्

प्राणः

Breath is a process in which Oxygen (प्राणवायु) is taken and Carbon Dioxide is exhaled.
The term प्राण has got a couple of meanings --

1. प्राण **means 'life'** -- 'प्राण is gone ' - means 'dead'.(प्र + ॑अन ' प्राणने - दिवादिः =प्राणः -- प्राणिति = living etc.) --
ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थस्विर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ मनुस्मृतिः **2-120**
(quoted by Patanjali under एकः पूर्वपरयोः **6-1-81) .**
प्राणs of a younger person will go up as soon as an elderly person arrives . By getting up and offering नमस्कार (i.e., I am inferior to you and you are superior to me) one can retrieve them. This is just an अर्थवाद -- not to be taken literally.
2. प्राणेश्वर **means husband** -
सन्त्यन्ये पि बृहस्पतिप्रभृतयः सम्भाविताः पञ्चषाः
तान्प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।
द्वावेव ग्रसते दिवाकरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ
भ्रातः ! पर्वणि पश्य राक्षसपतिः शीर्षावशेषाकृतिः ॥ नीतिशतकम् , पराक्रमपद्धतिः
3. **The** वायु **in the body is divided into five** --
हृदि प्राणो गुदे पानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशस्थः व्यानः सर्वशरीरगः ॥ अमरकोशः
प्राण **is in the heart**, अपान is in the anus, समान is in the navel , उदान is in the throat and व्यान is in the entire body .

4. प्राण **means** ब्रह्मन् ---
अत एव प्राणः (ब्रह्मसूत्रम् **, 1-1-23**)
कतमा सा देवतेति , प्राण इति होवाच , सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति , प्राणमभ्युज्जिहते , सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता (छान्दोग्योपनिषत् **, 1-11-4,5**)
प्राणाबन्धनं हि सोम्य मनः (छान्दो **. 6-8-2**)
प्राणस्य प्राणम् (बृहदारण्यकोपनिषत् **, 4-4-18)**
-- इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दः दृश्यते **,**वायुविकारे तु प्रसिद्धो लोकवेदयोः । अत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः -- शाङ्करभाष्यम् ।
यदावै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति , प्राणं चक्षुः , प्राणंश्रोत्रम् , प्राणां मनः , स यदा प्रबुद्ध्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्ते (शतपथब्राह्मणम् **, 10-3-3-6**).
यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति , तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति (कौषीतकिब्राह्मणम् **, 3-3**)
तस्मात् सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् (शां भा.)
****

म्लेच्छशब्दः ----

ते’सुराः (महाभाष्यम् **–** पस्पशाह्निकम्) ---
1.श्रुतिः --
"ते’सुरा हे’लयो हे’लय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै(=) नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः"
महाभाष्यम् **(**पस्पशा**)** -- म्लेच्छा मा भूम इत्यध्येयं व्याकरणम् ।
म्लेच्छ = अव्यक्ते शब्दे - भ्वादिः - म्लेच्छति ; म्लेच्छ =अव्यक्तायां वाचि - चुरादिः - म्लेच्छयति ।
म्लेच्छः -- कर्मणि घञ् --- the one who speaks unclear (language) . Generally Greeks etc are called म्लेच्छs .
It is आर्य x म्लेच्छ (the entry ‘Aryan ‘ as a ‘Sanskrit word’ in Dictioneries is wrong).

It is called म्लिष्ट (म्लेच्छ + क्त) if a word is pronounced unclearly –
‘क्ष्बधस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्ट-स्वरानायासभृशेषु ’ (पा 7-2-18)|’अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्’ इत्यमरः।
’ आर्यावर्त ’ and the virtues of आर्याः are described in महाभाष्यम् (पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् , पा 6-3-109) . I gave a detailed account of the concept and refuted the so called ‘ Aryan Invasion Theory ‘ of Western Scholars (simply meant to generate inferiority complex in the minds of Indians) in my book ‘Theories of Language : Oriental and Occidental ‘ (DK Publishers , New Delhi – also available online ‘ eGangotri ‘) . The AIT is buried after 150 years
According to Indian / Vedic tradition one should try to gain धर्म even thru the usage of शब्दs --
व्याकरणज्ञानपूर्वके शब्दप्रयोगे धर्मः - is the सिद्धान्त --
वार्तिकम् **(**महाभाष्यम् **-** पस्पशा **)** --
सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे , लोकतः , लोकतः अर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः , यथा लौकिकवैदिकेषु । (लोकः = शिष्टलोकः) |
-- वाक्यत्रयम् (कैयटः**)** ।
2.पूर्वमीमांसा **(**आर्यम्लेच्छाधिकरणम् **/**पिकनेमाधिकरणम् **) ---**
जैमिनिसूत्रम् **(1-3-5-10)** ---
चोदितं तु प्रतीयेत अविरोधात् प्रमाणेन (सिद्धान्तसूत्रम्)
There are certain शब्दs being employed by म्लेच्छs that are not used by आर्यs - should one accept those शब्दs and their meanings or they have to be analysed thru व्याकरणम् /निरुक्तम् etc?
Those शब्दs can be accepted as there is no any विरोध with बलवत्तरप्रमाणम् ।

चोदितम् = the meaning assigned by म्लेच्छs .पिक , नेम , सत , तामरस -- etc are examples .
ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानं प्रामाण्यम् - शब्दप्रयोगे(मञ्जूषा) ।

****

अनुस्वारस्य उच्चारणम् ---

While pronouncing अनुस्वार, one should close his mouth - both the lips should touch each other. Most of the people, even in South, pronounce it with open mouth. My father used to say – 'close your mouth while pronouncing अनुस्वार' ।

Self study of संस्कृतम् is not recommended. It should be learnt from a गुरु right from pronunciation. Pronunciation has to be learnt from a गुरु through direct interaction. If one learns वेद from a गुरु, then he does not mispronounce. There is अविच्छिन्नगुरुशिष्यपरम्परा --how would one mispronounce?
लौकिकानां हि साधूनाम् अर्थं वागनुवर्तते ।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ - उत्तररामचरितम् , **1-10**
The words of ऋषिs / आचार्यs have got more meaning / applicability than that meets the eye --
Is अनुभव not a प्रमाणम् in रसास्वाद - in लोक - in jobs etc?
न धर्मजिज्ञासायमिव श्रुत्यादय एव प्रमाणम् ब्रह्मजिज्ञासायाम् ।
किन्तु श्रुत्यादयः अनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणम् – ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् , **1-1-2**
'(तदभावात्) अणु मनः' (वैशेषिकसूत्रम् , **7-1-23**) - is applicable in all शास्त्रs .

अर्थैकत्वादेकं वाक्यम् ... (जैमिनेः वाक्यलक्षणम्) - is applicable everywhere - in लोक / वेद ।कारकसिद्धान्त of पाणिनि is universal although he meant it for दैवी वाक् / संस्कृतम् ।
तत्तु समन्वयात् (बादरायणसूत्रम् 1-1-4) - is applicable in every event (management etc.) .

Sometimes logic would answer the question -- शास्त्रम् does not say everything so clearly. Just check with these सूत्रs --

मो’नुस्वारः ,नश्चापदान्तस्य झलि (पा 8-3-23 , 8-3-24) --- ’ उपूपध्मानीयानाम् ओष्ठौ ’ -- for मकार , ओष्ठौ are the place of articulation. For नकार also अनुस्वार, as per the second सूत्रम् above.

म्लेच्छनम् - the influence of other languages, like English, and absence of वेदाध्ययनम् for a long period are causing such problems. One should study both वेद and शास्त्र - as much as possible .If one wants good / perfect उच्चारणा, the only way is to approach a गुरु ।

उच्चारणा, नाट्यम्, सङ्गीतम्, योग etc have to be learnt thru physical interaction only. If one can do नाट्यम् thru the study of नाट्यशास्त्रम् and perform सङ्गीतम् thru the study of गान्धर्ववेद then why to go to a गुरु ?
शिक्षा gives different things-
आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् ...
अष्टौ स्थानानि वर्णानाम् ...
व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न तु पीडयेत् ... -- पाणिनीयशिक्षा
उच्चारणा is not physically exhibited by शिक्षा ।

A गुरु who learnt स्थान, प्रयत्न, स्वर etc from his गुरु and also has studied the शास्त्रs would train his शिष्यs properly . If the latter commits some mistakes what anybody can do?

श्रुति (वेदः) - is to be learnt thru श्रवणम् from a गुरु - not thru reading and this applies to वेदाङ्गs as well. In general, this language has to be learnt thru physical interaction .

शब्दः नित्यः (व्याकरणम् / पूर्वमीमांसा) -- पाणिनि is शब्दानां स्मर्ता न तु स्रष्टा (a registrar but not creator) -- in certain instances he heard मकार whereas in other instances he also heard अनुस्वार -- he recorded / registered both . In fact, they are two different things - मकार and अनुस्वार । He made a सूत्रम् to analyse language लघुना उपायेन ।तत्र केवलं बुद्धिविपरिणामः - मकारबुद्धौ प्रसक्तायाम् अनुस्वारबुद्धिः कर्तव्या (see - स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ - **1-1-55** महाभाष्यम्)।

Jaimini explains Panini (शब्दनित्यताधिकरणम्) -- वर्णान्तरम् अविकारः (1-1-6-16 सिद्धान्तसूत्रम्) - it is a different वर्ण not change of वर्ण । कुमारिल also explains (श्लोकवार्तिकम्-शब्दनित्यताधिकरणम्) - - पाणिनि heard both -- दधि अत्र and दध्य् अत्र । अनुस्वार replaces मकार, which has got ओष्ठौ as the place of articulation - so the lips should touch - again it is coming through अविच्छिन्नगुरुशिष्यपरम्परा (uninterrupted chain of गुरु and शिष्य) ।
उच्चारणा should be learnt through physical training only, otherwise there would certainly be a chance of दुरुच्चारणा, as it is rampant now.
It was there earlier also (5th Century AD?) --

दैवी वाग् व्यवकीर्णेयम् अशक्तैः अभिधातृभिः । **155 ,** ब्रह्मकाण्डः **,** वाक्यपदीयम्
अनादिमव्यवच्छिन्नां श्रुतिमाहुरकर्तृकाम् ।
शिष्टैर्निबध्यमाना तु न व्यवच्छिद्यते स्मृतिः ॥ **145 , ibid**
प्रज्ञा विवेकं लभते भिन्नैरागमदर्शनैः।
कियद्वा शक्यमुन्नेतुं स्वतर्कमनुधावता ? **484 ,**वाक्यकाण्डः **,** वाक्यपदीयम्
एकं शास्त्रमधीयानः न विद्यात् शास्त्रनिश्चयम् -- सुश्रुतसंहिता **-1**
****

अन्धविश्वासः --

In Andhra (60 years ago) people used to discourage reading गरुडपुराणम्, except during the twelve days that follow the death of a person, as it is inauspicious (and someone may die as a result).
Such अन्धविश्वास reminds me what बाणभट्ट said about अनुमरणम् **(**सती**) in** महाश्वेतावृत्तान्त**,** कादम्बरी **--**
यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम्। अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः । मोहविलसितमेतत् । अज्ञानपद्धतिरियम् । रभसाचरितमिदम् । क्षुद्रदृष्टिरेषा ।अतिप्रमादो’यम् । मौर्ख्यस्खलितमिदम् । ......
(मोहः=विवेकशून्यता ;विलसितम्=चेष्टितम्)
Those, who want to criticize our सनातनधर्म, take such customs, which are neither prescribed in anyधर्मशास्त्रम् nor practiced as शिष्टाचार, as examples.
There is व्याकरणम् also in गरुडपुराणम् -- the example 'तवल्कारः’ under इको यणचि **is from the same text--**
शीतार्तश्च तवल्कारः **-(** गरुडपुराण्म् **,** अध्या **204** श्लो **3) |**

It is our responsibility to wake up common people against meaningless customs inherited due to lack of knowledge of original texts and their usefulness .Inclusive are customs such as - not making payment on a Friday , not looking at cat after waking up etc.
****

गुरुः – शिष्यः ---

Unless and until a शिष्य attains considerable knowledge and experience it is not possible for him to testhis गुरु ।While I did not come across any verse/ quotation to the effect, the following may be useful in the overall discussion regarding गुरु-शिष्य --
वेदमनूच्याचार्यो’न्तेवासिनमनुशास्ति - सत्यं वद , धर्मं चर ...
(तैत्तिरीयोप. शीक्षावल्ली)
The one who follows what he preaches is an आचार्य ।
नैवं विदुषाचार्यान्तेवासिनौ । अन्योन्यस्मै द्रुह्याताम् । यो द्रुह्यति । भ्रश्यते स्वर्गाल्लोकात् ।**(तैत्तिरीयारण्यकम्, अरुणम् ,19)**
Both the गुरु and शिष्य should not be hostile to each other....
But Patanjali tells us that there were (are?) some गुरुs who were difficult to be served --
स एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति , स पश्यति - दुःखमध्ययनं दुर्धरं च , गुरवश्च दुरुपचाराइति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते।
(महाभाष्यम् ,पराजेरसोढः , पा 1-4-26)
Here the student , before hand , decides to return as it is difficult to serve the teacher(as one of the reasons).
Elsewhere , Patanjali says that a गुरु has to be shielded by his छात्र - should conceal his mistakes --

उत्तरपदलोपो’त्र द्रष्टव्यः -- छत्रमिव च्छत्रम् । गुरुश्छत्रम् ।गुरुणा शिष्यः छत्रवत् छाद्यः । शिष्येण गुरुश्छत्रमिव परिपाल्यः।(महाभाष्यम्, छत्रादिभ्यो णः , पा **4-4-62**)
गुरोः दोषाणामावरणं छत्रम् --न्यासकारः , दीक्षितश्च **(**कौमुदी**)** ।
गुरवो बहवस्सन्ति शिष्यवित्तापहारिणः।
दुर्लभो’यं गुरुर्देवि ! शिष्यचित्तापहारकः ॥कुलार्णवे , प्रबोधचन्द्रोदये , परशुरामकल्पसूत्रे **(**व्या**)**

Today we come across many faculty members/ Professors who collect a portion of monthly Fellowship of Research scholars on a regular basis .

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥महाभारतम् , शान्ति. , **5-77)**

So the शिष्य should desert such a गुरु - the one who is full of ego , does not consider do's and don'ts and goes beyond his limits .

गुरुः **–** आचार्यः **--** उपाध्यायः **----**

गुरुः –

गुशब्दस्त्वन्धकारस्स्यात् रुशब्दस्तन्निवारकः ।

अन्धकारनिरोधित्वात् गुरुरित्यभिधीयते ॥ निरुक्तपरिभाषा

गुरुरुपायः – शिवसूत्रम् , **2-6**

गृणाति उपदिशति तात्त्विकमर्थम् इति गुरुः । शिवसूत्रविमर्शिनी

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ मनुस्मृतिः , **2-142** (निषेकः = गर्भाधानम्) ।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याश्रुतोपक्रियया तया ॥ मनुस्मृतिः **, 2-149**

गृणाति धर्मादि । गिरत्यज्ञानं वा । गॄ शब्दे (क्र्यादिः) गॄ निगरणे (तुदादिः) वा । कृग्रोश्च (उणादिः 1-24) इति उः । अमरः

गुरू गीष्पतिपित्राद्यौ – अमरः **, नानार्थवर्गः , 163**

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुमांसो गुरवः स्मृताः ।

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ॥

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा भगिनी गुरवः स्त्रियः। कूर्मपुराणम् **(quoted in Gurubalaprabodhika – the Telugu commentary of Amarakosa under the above) .**

शुश्रूषस्व गुरून् – अभिज्ञानशाकुन्तलम् **- 4**

आचार्यः ---

’कोशवान् आचार्यः ’ – the one who has got a कोश (अमरः / विश्वः / मेदिनी etc) on the tip of the tongue is called आचार्य ।

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः – अमरः **, 2-ब्रह्मवर्गः – 7**

In the beginning it is the parents who test the आचार्य rather than the शिष्य --

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
साङ्गं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ मनुस्मृतिः **, 2-140 , similar - शङ्खस्मृतिः , 3-1,2**
आचिनोति च शास्त्रार्थम् आचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्मात् आचार्यस्तेन चोच्यते ॥ वायुपुराणम् **, 59-30 , also** निरुक्तम्
आचार्यः कस्मात् ? आचार्य आचारं ग्राहयति , आचिनोति अर्थान् , आचिनोति बुद्धिमिति वा --निरुक्तम् **, 1-2-4**

उपाध्यायः **(who teaches by taking money for livelihood)** –

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

यो'ध्यापयति वृत्त्यर्थम् उपाध्यायः स उच्यते ॥ मनुस्मृतिः **, 2-141**

उपाध्यायान् दशाचार्यः आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितॄन् माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ मनुस्मृतिः **, 2-145**

Therefore मातापितरौ **,** पार्वतीपरमेश्वरौ **,** सीतारामौ **- '** अभ्यर्हितं च **'** वार्तिकम् **,** पा सू अल्पाच्तरम् **2-2-34 (not** रामसीते **etc) .**

गर्भधारणपोषाभ्यां पितुर्माता गरीयसी **–** स्मृतिः ।

In श्लोकवार्तिकम् ,कुमारिल questions --
How can an अल्पज्ञ **certify that someone (**बुद्ध**) as** सर्वज्ञ **?**
So is it possible for a student (feedback on teachers by students in some Indian Universities) to assess a teacher at a satisfactory level - that too beyond राग and द्वेष ?
समाप्तविद्येन मया महर्षिः विज्ञापितो'भूत् गुरुदक्षिणायै ।
स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ॥
निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यम् अचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ रघुवंशः **, स 5**
वेदव्यास was shouting with raised hands but no one cares - अर्थ and काम are from धर्म and why you people ignore such a धर्म ?

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न हि कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ?   62 , स्वर्गारोहणपर्व ,महाभारतम्
वेदव्यास **is quoted by** भर्त्रुहरि **(** ब्रह्मकाण्डः**,** वाक्यपदीयम् **) and** कुमारिल **(**श्लोकवार्तिकम्**,** beginning) --
इदं पुण्यमिदं पापम् इत्येतस्मिन् पदद्वये ।
आचण्डालं मनुष्याणाम् अल्पं शास्त्रप्रयोजनम्॥
No शास्त्रम् is required even for a चण्डाल in deciding as to **what is** पुण्यम् **and what is** पापम् ।
सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः **--** रामायणम् ।
विधिवशात् प्राप्तेन संतुष्यताम् **--** मूढ जहीहि धनागमत्रुष्णाम् **–** उपदेशपञ्चकम् **,** शंकराचार्याः ।
सर्वेषामेव शौचानाम् अर्थशौचं परं स्मृतम् ।
यो’र्थे शुचिः स हि शुचिः न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ **--** मनुस्मृतिः **, 5-106**
प्रायो धनवतामेव धनतृष्णा गरीयसी ।
पश्य कोटिद्वयासक्तं लक्षाय प्रवणं धनुः ॥ --भोजचरित्रम्
In अध्यासभाष्यम् **(**ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् **-- introduction)**
शंकराचार्य **says there is no difference between a**पण्डित **and a** पशु **---**
पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति , शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते , अनुकूले च प्रवर्तन्ते । .....तत्सामान्यदर्शनात् व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारः तत्कालः समान इति निश्चीयते।
उत्तमं स्वार्जितं वित्तं मध्यमं पितुरार्जितम् ।
अधमं भ्रातृवित्तं च स्त्रीवित्तमधमाधमम् ॥   --- पञ्चतन्त्रम्
Most of the teachers do teach but do not practice, just like most of the politicians - this has been there since time immemorial -

तत्कारी च भवान् तद् द्वेषी च-- महाभाष्यम् **, '**भावे**' 3-3-18 ,**
'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले**' 3-4-21, '**तस्यापत्यम्**' 4-1-92 (you do that and you oppose it) .**
Here are आत्मगुणाः **enumerated by** गोतम **in his** स्मृति **(** प्रश्नः**1** अध्यायः **8** सूत्रम् **24)** --
दया सर्वभूतेषु क्षान्तिः अनसूया शौचम् अनायासः मङ्गलम् अकार्पण्यम् अस्पृहा इति ।
What is अस्पृहा **?**
विवर्जयेदसन्तोषं विषयेषु सदा नरः ।
परद्रव्याभिलाषं च सा'स्पृहा कथ्यते बुधैः॥ (मिताक्षरा)
In a number of instances Patanjali says -- आचार्यः सुहृद्भूत्वा अन्वाचष्टे (आचार्यः **=** पाणिनिः **/** कात्यायनः) |
Who is a सुहृत् **?**
Here is शंकराचार्य **(** भगवद्गीताभाष्यम्**, 6-9) ---**
सुहृत् इति प्रत्युपकारम् अनपेक्ष्य उपकर्ता, मित्रं स्नेहवान् ।
कर्ता कारयिता चैव प्रेरकश्चानुमोदकः ।
सुकृते दुष्कृते चैव चत्वारः समभागिनः॥ ---पञ्चतन्त्रम्
If one wants to cleanse his mind, he may refuse to accept even a single tomato/ bunch of leafy vegetable more than what is justified by the balance -- start here (I have been practicing this for long -Author) .
A son / student should, in the first place, be taught वेदान्त , the truth and धर्म ।
जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैः जपहोमसुरार्चनैः ॥
One should go for a regular introspection -- **am I behaving like a** सत्पुरुष **or just like a** पशु **? -**प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः ।
किंनु मे पशुभिस्तुल्यं किंनु सत्पुरुषैरिव **?**
गुरोराज्ञा ह्यविचारणीया । दोषा वाच्या गुरोरपि ।

Yes, that is the guideline and one has to strike the balance - but if he is a real गुरु then he may follow 'बालादपि सुभाषितम् '। **कुमारिल , just for a correction (तत्रापि नोक्तम् - अत्र तु नोक्तम् इति द्विरुक्तम् – this statement is not understood by कुमारिलभट्ट – while he was away प्रभाकर noticed the text stopped by his गुरु i e कुमारिल and corrected as तत्र अपिना उक्तम् – अत्र तुना उक्तम् इति द्विरुक्तम् । कुमारिल came to know this through other शिष्यs) called his शिष्य a गुरु -- प्रभाकरगुरुः ।**

असत्कार्ये नियोक्तारं गुरुं वापि प्रबोधयेत्।
नातिक्रमेदपि लघुं क्वचित्सत्कार्यसाधकम् ॥ --नीतिशास्त्रम्
प्रविचार्योत्तमं देयं सहसा न वदेत् क्वचित् ।
शत्रोरपि गुणा ग्राह्याःगुरोस्त्याज्यास्तु दुर्गुणाः ॥--- आर्यधर्मः

I had had गुरुs who were receiving parents at odd times and accepting payment for awarding more marks for their children , who otherwise would have failed -- this is simply अधर्म ।

****

पदपाठः --

ऋग्वेदस्यास्य मन्त्रस्य (7.59.12) पदपाठो नास्तीति लक्ष्यते ।
(तैत्तिरियसंहितापाठस्य सहमन्त्रस्य किन्त्वस्ति पदपाठः (1.8.6.2)) -------

एकस्यैव मन्त्रस्य ऋग्वेदे पदपाठो नास्ति , यजुर्वेदे त्वस्ति इत्यत्र विनिगमकम् (एकपक्षसाधकयुक्तिः) किमिति भवान् मन्यते ?
नास्तीति लक्ष्यते - इत्यत्र किं बीजमिति नावगम्यते !

ऋग्वेदप्रातिशाख्या **2-1 --**
पदप्रकृतिः संहिता -
पदप्रकृतिभावश्च वृत्तिभेदेन वर्ण्यते ।
पदानां संहिता योनिः संहिता वा पदाश्रया ॥वाक्यपदीयम् ,
वाक्यकाण्डः **- 58**

वृत्तिभेदः = समासभेदः -- षष्ठीतत्पुरुषः बहुव्रीहिर्वा ।
वाजसनेयिप्रातिशाख्या **(1-158)** --
वर्णानामेकप्राणयोगः संहिता
पाणिनीयम् **(1-4-109) --**
परः सन्निकर्षः संहिता
' तैत्तिरिय ' इत्यपशब्दः --
' तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ' (पा 4-3-102) -- तित्तिरिणा प्रोक्तम् तैत्तिरीयम् **(** छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि**-** पा **4-2-66) |**
'सहमन्त्रस्य' - इति को'यं शब्दः ?
There are two पक्षs - अखण्डवाक्यपक्ष and सखण्डवाक्यपक्ष ।
अखण्डवाक्यपक्षः -- वाक्यम् is the very unit of language and the विभाग into पद and वर्ण is artificial . अखण्डवाक्यम्is in the form of स्फोट (वाचकशब्दः ,वाच्यो'र्थश्च) -अखण्डवाक्यजातिस्फोट is the सिद्धान्त - जाति to denote many .
Since it is difficult to compile a व्याकरणम् for the वाक्यs , that are used , being used and going to be used ,Panini had come down to पदs (पदस्फोटः) -- since पदs are also innumerable , he came down to प्रकृति-प्रत्ययविभाग (वर्णस्फोट) .
So वाक्यम् is the real candidate whereas पदs are unreal .This पक्ष is accepted by व्याकरणम् ,योगानुशासनम् and अलङ्कारशास्त्रम् ।
सखण्डवाक्यपक्षः -- वर्णसमुदायः पदम् , पदसमुदायः वाक्यम् ।This पक्ष is advocated by पूर्वमीमांसा , वेदान्त , न्यायवैशेषिक and सांख्य ।
Now Hari raises a question and responds --in case पदs are unreal how can the प्रातिशाख्या -- पदप्रकृतिः संहिता - be justified ? If पदs are unreal then the संहिता (वाक्यम्) that is formed by पदs is also unreal ! So in अखण्डवाक्यपक्ष the quoted प्रातिशाख्य cannot be justified ---

पदप्रकृतिभावश्च वृत्तिभेदेन वर्ण्यते ।
पदानां संहिता योनिः संहिता वा पदाश्रया । **58 ,** वाक्यकाण्डः**,** वाक्यपदीयम्
There is no problem -- for the followers of सखण्डवाक्यपक्ष it is बहुव्रीहि - पदानि प्रकृतिः मूलं यस्याः सा पदप्रकृतिःसंहिता । For the followers of अखण्डवाक्यपक्ष it is षष्ठीतत्पुरुष - पदानां प्रकृतिः मूलं पदप्रकृतिः , संहिता ।
Taking a समास , both as तत्पुरुष and बहुव्रीहि is exhibited by Patanjali in a number of cases across महाभाष्यम्। The problem of खिलपाठ (and some hymns not having पदपाठ etc) has been there . I discussed the issue in my articles on five वेदs in - ancientindianwisdom,com (Jijyasa Foundation, USA) .
In पाणिनीयधातुपाठ also right from क्षीरस्वामी scholars have been facing problems --
पाठे'र्थे चागमभ्रंशात् महतामपि मोहतः ।
न विद्मः किञ्जिहीमो'त्र किमुपाददमहे वयम् !!
The above verse of क्षीरस्वामी is quoted by माधव (चुरादि) ,दीक्षित and नागेश । (जिहीमः-- ओ हाक् त्यागे) ।
Hari describes the situation as deplorable at that time itself --
प्रायेण संक्षेपरुचीन् अल्पविद्यापरिग्रहान् ।
संप्राप्य वैयाकरणान् संग्रहे'स्तमुपागते ॥ वाक्यपदीयम् **,** वाक्यकाण्डः **, 476**
So it is no surprise if one comes across some Hymns without पदपाठ ।
ॐ त्र्यंबकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान् मृत्योर् मुक्षीय माऽमृतात् । (RV 7.59.12)
अथर्ववेदः - 14/1/17 (**it is not** अथर्वणवेदः) ; वाजसनेयसंहिता (शुक्लयजुर्वेदः) - 3-60 ; तैत्तिरीयसंहिता (कृष्णयजुर्वेदः)-1-8-6-2 ;निरुक्तम् - 14-35 .

मृत्योः मुक्षीय - अमृतात् मा मुक्षीय ---- मुच्लृ मोक्षणे - तुदादिः
Any other version is bad in व्याकरणम् and निरुक्तम् ।
****

पुरुषसूक्तस्य उच्चारणा --

ष - ख
You may follow the respective प्रातिशाख्या as far as the छन्दस् / वेद is concerned.
पुरुषसूक्तम् is there in all Vedas (5).
In लोक it is rarely seen --
पाषण्डः -- पाखण्डः --- बौद्धादिः
In भ्वादि , under स्पश बाधनस्पर्शनयोः -- माधवीयधातुवृत्ति says - पाषण्डपाषाणप्रयोगस्तु ' अनुपसर्गात् ' इति कथादेर्भविष्यति (?) ।
सुधाव्याख्या on अमरकोश says --
पापं सनोति , षणु दाने (तनादिः) । सनति , षण संभक्तौ (भ्वादिः) वा । ञमन्ताड्डः (उणादिः 1/114) | पृषोदरादिः(3/1/109) मूर्धन्यमध्यः ।
कवर्गद्वितीयमध्यपाठे तु पाखण्डयति । खडि भेदने (चुरादिः) , अच् (3/1/134) |
पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते ।
तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना ।
My father used to say - पान्ति रक्षन्तीति पाः वेदाः, तान् खण्डयति इति पाखण्डः - पाषण्डः।
****

स्वस्तिका --

The term स्वस्तिका is used in पस्पशाह्निकम् **of** महाभाष्यम् in the sense of an ornament made of gold --.... सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति , पिण्डाकृतिम् उपमृद्य 'रुचकाः' क्रियन्ते , रुचकाकृतिम् उपमृद्य 'कटकाः' क्रियन्ते , कटकाकृतिम् उपमृद्य स्वस्तिकाःक्रियन्ते। I do not

have any evidence to claim that स्वस्तिका is an auspicious symbol - it is just a kind of ornament.
स्वस्तिका is a रूढिशब्द and संज्ञाशब्द and it has got nothing to do with the अव्ययम् - ' स्वस्ति ' (स्वस्ति इति मङ्गले – प्रौढमनोरमा - 'स्वरादिनिपातमव्ययम् ' पा सू) ।
A correction --
स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्ताम्
न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः ।
गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यम्
लोकास्समस्तास्सुखिनो भवन्तु ॥
न्यायादनपेतं न्याय्यम् -- ' धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ' पा सू **4-4-92** इति यत् प्रत्ययः **-- the one that is not devoid of justice is** न्याय्यम् ।
धर्मादनपेतम् धर्म्यम् **; (** आरोग्य **-)** पथः अनपेतम् पथ्यम् **;** अर्थात् अनपेतम् अर्थ्यम् **; --** अनपेतम् **= not devoid of .**
(गोब्राह्मणेभ्यः = cow etc animals / birds and ब्राह्मण etc human beings -- उपलक्षणम्).
Bonus Info --
The entry in some Oxford Dictionaries - ' Aryan -- Sanskrit ' -- is wrong . Webster 1995 gives - ' Sanskrit - Arya ' and it is right .
ऋ **=** गतौ **, '** ऋहलोर्ण्यत् **'** पा सू **3-1-124 --** आर्यः **(** अर्यः स्वामिवैश्ययोः पा सू **3-1-103) ।**
I have stated in ' Theories of Language : Oriental and Occidental ' - that Hitler borrowed स्वस्तिका and आर्य fromमहाभाष्यम् **।**
The only thing is whether the symbol स्वस्तिका of Nazis is the same as the ornament stated / recorded by Patanjali or not.
A शब्द may be used in different senses in different regions - शवति means गच्छति - for the people of कम्बोज whereas for आर्यs शव is a dead body -- पस्पशाह्निकम् **,** महाभाष्यम् **।** So if

the term स्वस्तिका is being used to mean something sacred then put it under पृषोदरादिगण (पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्पा 6-3-109). And also it is not acceptable to tradition to say - ' this word is not employed ' (अस्त्यप्रयुक्त इति साहसमात्रमेव - पस्पशा.) simply because - महान् शब्दस्य विषयः (the literature is at once too vast) and it is also not possible to offer an account of each शब्द and its usage in different senses. We simply follow शिष्टप्रयोग ।

One need not necessarily exhibit an exploded view of a शब्द - what is the प्रकृति and what is the प्रत्यय etc , each time .

Panini was well aware of this problem and so he suggested पृषोदरादि ।

आर्य - is there in पूर्वमीमांसा , व्याकरणम् **(**महाभाष्यम् **, ’ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् , पा 6-3-109) ,** मनुस्मृति **,** अमरकोश **and other** स्मृति**s**.

आर्याः -- अहिंसा परमो धर्मः

Aryans -- ' Aryans are to rule but not to be ruled , close your eyes to pity , behave brutally ....' --- **Hitler on Radio Berlin 1939**.

****

सामवेदः **---**

Even Panini ordains - do not touch सामवेद (no change is allowed)

What is this?

Except सामवेद, all the वेदs are to be pronounced in एकश्रुति during यज्ञकर्म --

(एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ **1-2-33) --** यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु **(1-2-34)**

एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम **,** यथा नपुंसकं लिङ्गसर्वनाम **--** महाभाष्यम् **(**दाण्डिनायनहास्तिनायन**.... 6-4-174)**

Why यज्ञकर्मणि ? ’ यज्ञे ’ will do ?
व्याप्तिन्यायेन यज्ञमात्रे यथा स्यात् - पञ्चमहायज्ञेष्वपि प्रवृत्तिः ।
Except in जप, न्यूङ्ख (ओकाराः षोडश - आश्वलायनसूत्रम्) and सामवेद , one should employ एकश्रुति during यज्ञकर्म ।
‘सा ऋक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ,गीतिषु सामाख्या –पूर्वमीमांसासूत्रे – अध्या 2 पा 1 अधि 10,11 सू 35,36
ऋग्वेद itself will become सामवेद if गानम् is added.
One साम = 10 ऋक्s etc.
Similarly – वेदानां सामवेदो’स्मि (भगवद्गीता , **10-22**) etc are to be explained .
Will not the very सामत्व of Samaveda disappear if it is recited in एकश्रुति?
That is right. What Panini means is this --
The त्रैस्वर्यम् can be sacrificed in लोक -- विभाषा छन्दसि (1-2-36) -- optional . But the सामगानम् should not be disturbed.
In यज्ञकर्म it is एकश्रुति for all वेदs except सामवेद ।
तैत्तिरीयाः मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि त्रैस्वर्यम् अधीयते । बाह्वृचास्तु मन्त्रे त्रैस्वर्यं ब्राह्मणे तु ऐकश्रुत्यम् - इति विवेकः । शाखाभेदेन व्यवस्था दरीदृश्यते लोके ।
शब्दकौस्तुभ clarifies – since Panini did not make any अधिकारसूत्रम् like ‘ छन्दसि ’ (which means ‘in वेद only) at the beginning of स्वरप्रक्रिया , the स्वर (accent) is there in संस्कृतम् (per se) – i e
स्वर is there in both वैदिकशब्दs and लौकिकशब्दs . The only difference is that there is आदरणा for स्वर in वेद whereas in लौकिकशब्दs स्वर is not used .
****

स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया---

स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया-, न गतस्य न वा आगामिनः ।

This न्याय is employed by ***Bhattojidikshita in*** शब्दकौस्तुभ and it is seen in other commentaries also . Some people go on getting worried about the past and go on dwelling too much into the future.
It is against such people that this न्याय is used .
गतं गतम् **(** गतं गतः **- is wrong) ,** गतं नास्ति-- are generally used about the past (past is past) .
The न्याय may have the following verse from विक्रमार्कचरित्र as the basis --
गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव चिन्तयेत् ।
वर्तमानेषु कार्येषु वर्तन्ते हि विचक्षणाः ॥
Here the wordचिन्तनीया **(**चिन्तयेत्**)** is significant -- it does not mean that one should not think
at all about the गतम् or आगामी , but one should not ' worry ' about the past and future --
चिन्ता is dangerous --
चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी ।
चिता दहति निर्जीवं चिन्ता प्राणयुतं पुनः ॥
Kalidasa in शाकुन्तलम् says चिन्ता causes a blurred view – ' चिन्ताजडं दर्शनम् ' (4 अङ्कः) ।
चिन्ता is a fever for humans --
चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां वस्त्राणाम् आतपो ज्वरः ।
असौभाग्यं ज्वरः स्त्रीणाम् अश्वानां मैथुनं ज्वरः ॥
It is also said that one should be prepared for the worst to come --
चिन्तनीया हि विपदाम् आदावेव प्रतिक्रिया ।
न युक्तं कूपखननं संदीप्ते वह्निना गृहे ॥
Late at night, the king heard the verse being recited by a पण्डित, who was resting on a roadside platform of a house --

वर्षार्थमष्टौ प्रयतेत मासान्
निशार्थमर्धं दिवसे यतेत ।
वार्धक्यहेतोर्वयसा नवेन
परत्र हेतोरिह जन्मना च ॥

So, one should take care of his future also.
Past should not be forgotten –
एकदेशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥ -- says भृगु **in मनुस्मृति , 2-20**

When there is a doubt about the meaning of a word , **Patanjali says -** अर्थाद्वा प्रकरणाद्वा **(**एकः पूर्वपरयोः **, 6-1-81 .**

The same is elaborated by भर्तृहरि **--**

संयोगो विप्रयोगश्च **.....** अर्थ प्रकरणं लिङ्गं **......**

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः **। –315,316 ,** वाक्यकाण्डः **,** वाक्यपदीयम् **। (quoted in all major** अलङ्कारग्रन्थ**s .**

(अनवच्छेदः=अनिश्चयः **)**

Hari (and Punyaraja – 83 , वाक्यकाण्डः**.** वाक्यपदीयम् **) listed all the 12 / 24 (+ 12 ,** प्रतिपक्षाः**) of** पूर्वमीमांसा **and illustrated with examples from** लोक **,** वेद **and** शास्त्र **(**व्याकरणम्**).**

The same procedure has to be followed in every instance.
What is the situation?
The scholar, while reading a commentary in some शास्त्रम् / दर्शनम्, came across a statement wherein the न्याय is embedded. He just posted the न्याय and asked for meaning (the example is withheld at this stage).
So one has to explain within the framework of पदवाक्यप्रमाणशास्त्र, taking the लोक as an example.

स्थितस्य -- वर्तमाने क्तः = of the thing that is presently available; गतिः = परिस्थितिः/fate (depends on the प्रकरणम् /context); चिन्तनीया = is to be thought of.
Why to say this?
लोकः --
Some people think too much (and worry) about past things as well as the things of future. So the वर्तमान is not paid proper attention. In day to day, life we come across many such people. There is a war / flood / plane crash / forest fire / accident - in such a situation one has to attend the people survived - i e do something to save them rather than go on doing something to the dead.
It does not mean, one can altogether forget the past and future but one should concentrate more on वर्तमान । Because चिन्ता (too much thinking / विचारः) about past and future may have its impact on the present condition .
****
शब्द **is of six types and** अर्थ **is of 18 types .**
Here the शब्द is प्रतिपादिक and अर्थ is अभिसंहित ।
सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति **- is the** न्याय **---**
महाभाष्यम् **--**
अथवा सन्ति एकपदान्यपि अवधारणानि । तद्यथा अब्भक्षो वायुभक्ष इति । अप एव भक्षयति , वायुमेव भक्षयति इति गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति गम्यते ।
(पस्पशाह्निकम् **'** सिद्धे शब्दार्थ **...'** ; The examples are from वसिष्ठस्मृति (23-33 ,24-4) and याज्ञवल्क्यस्मृति (3-55) ; एकपदानि इति बहुव्रीहिः)

कर्मण्येव द्वितीया, द्वितीयैव कर्मणि ; युष्मदि मध्यम एव , अस्मदि उत्तम एव , एकस्मिन् एकवचनमेव , बहुषु बहुवचनमेव ...(अर्थनेयमे सिद्धम् -वार्तिकम् 1-4-21) |
So स्थितस्यैव गतिरेव चिन्तनीया एव ।
(I am only , coming only , from hostel only – I am coming from hostel).
Is it a विधि or नियम ?
It is a नियम (परिसंख्या) --
मीमांसा--
तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्या निगद्यते -- पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः |
In व्याकरणम् it is called नियम (पस्पशाह्निकम् ,महाभा.) whereas in मीमांसा it is परिसंख्या ।
Thinking about past present and future is प्राप्त - then the नियम - think about the present
(condition / person /समास etc which is there as शिष्टप्रयोग) - depending upon the प्रकरणम् / context etc .
****

माया ---

1. मायायामण् (पा 4-4-124) - पदम‘ज्जरी ---

मीयते अनया इति माया = असदर्थप्रकाशनशक्तिः । माङः औणादिको यः ।
(आसुरी माया - ’असुरस्य स्वम् ’ इति यतं बाधित्वा अण्)
2. माधवीयधातुवृत्तिः -- अदादिः --
मा माने --- सर्वेषु माग्रहणेषु मा- मेङ् - माङ् ग्रहणम् , ’ गामादाग्रहणेष्वविशेषः ’ इति वचनात् । मातीति मायः
- ‘श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ’ (पा 3-1-141) इति णे युक् । माया - स्त्रियां टाप्।

3.अमरकोशः --

स्यान्माया शाम्बरी (2-10) --
विश्वं माति यस्याम् , मिमीते वा । मा माने (अदादिः) , माङ् माने (जुहोत्यादिः) - ' माच्छाससिभ्यो यः ' (उणादि 4-109) ; मां यातीति वा , ' आतो'नुपसर्गे कः ' (पा 3-1-3) इति कः ।
4..सर्वदर्शनसंग्रहः - शैवदर्शनम् ---
मात्यस्यां शक्त्यात्मना प्रलये सर्व जगत्सृष्टौ व्यक्तिमायातीति माया । यथोक्तं श्रीमत्सौरभेये --
शक्तिरूपेण कार्याणि तल्लीनानि महाक्षये ।
विकृतौ व्यक्तिमायाति सा कार्येण कलादिना ॥ इति ।
5. शिवसूत्रम् (3-3)- कलादीनां तत्त्वानाम् अविवेको माया ।
****

चातुर्वर्ण्यम् --

The process of सृष्टि of चातुर्वर्ण्यम् is explained in बृहदारण्यकोपनिषत् **(1/4/11-15)** --
ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत् ।
तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम् .....। स नैव व्यभवत् स विशमसृजत ...।
स नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ।
स नैव व्यभवत् तच्छ्रेयोरूपम् असृजत धर्मम् ......। तदेतत् ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रः .... ।
(इयं भूमिः पूषा इत्यर्थः)
शाङ्करभाष्यम् --
..... वर्णा आश्रमाश्च तत्र के वर्णा इत्यत्र इदमारभ्यते ।
......अग्निरूपापन्नं ब्रह्म ब्राह्मणजात्यभिमानात् ब्रह्मेत्यभिधीयते । वा इदंक्षत्रादिजातं ब्रह्मैव अभिन्नम्
आसीदेकमेव । नासीत् क्षत्रादिभेदः । तद्ब्रह्मैकं
क्षत्रादिपरिपालयित्रादिशून्यं सन्न व्यभवत् न विभूतवत्कर्मणे नालमासीदित्यर्थः ।..

क्षत्रे सृष्टे’पि स नैव व्यभवत् कर्मणे ब्रह्म तथा न व्यभवत् वित्तोपार्जयितुरभावात् । स विशमसृजत कर्मसाधनवित्तोपार्जनाय ।......
सपरिचारकाभावात् पुनरपि नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत शूद्र एव शौद्रःस्वार्थे’णि वृद्धिः । कः पुनरसौ शूद्रो वर्णो यः सृष्टः पूषणं पुष्यतीति पूषा ।
स चतुरः सृष्ट्वापि वर्णान् नैव व्यभवत् उग्रत्वात् क्षत्रस्य अनियताशङ्कयातच्छ्रेयोरूपमपि असृजत किं तद्धर्मं तदेतत् श्रेयोरूपं सृष्टं .....।
...धर्मात् परं नास्ति । तेन हि नियम्यन्ते सर्वे । कथम् ......।
तदेतत् चातुर्वर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इत्युत्तरार्थ उपसंहारः ।
आनन्दगिरिः--
कर्तृ - पालयितृ - धनार्जयितृणां सृष्टत्वात् कृतं वर्णान्तरसृष्ट्याइत्याशङ्क्याह - स परिचारकेति । ..... ननु चातुर्वर्ण्ये सृष्टे तावतैवकर्मानुष्ठानसिद्धेः अलं धर्मसृष्ट्या इत्यत आह - स चतुर इति ।...
So the purpose is served by चातुर्वर्ण्यसृष्टि followed by धर्म । In देवलोक and मनुष्यलोक ।
If I have some work to be performed I would engage one / two /three people required but never the number that is more than sufficient .
श्रुति says - produce ten children only - why should one go for the eleventh child ?
श्रुतिः प्रमाणम् - नात्र कर्ता । कः प्रष्टव्यः ? तर्क एव शरणम् ।
Following अशोकवनिकान्याय , one may decide his need and that cannot be questioned from a different point of view .
Where to put सीता ? Put her under an आम्रतरु (mango tree) . Why not under a वटवृक्ष

(banyan tree)? Okay . Why not underan अशोकतरु ? --- there will be no end and it is called अव्यवस्था , which is a दोष । She should be put under some tree or the other!
How can गुण**s that are** परस्परविरुद्ध stay together in a single अधिष्ठानम्?
This is established ---
सांख्यदर्शनम् (श्लो 13) ---
सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टंभकं चलं च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो व्रुत्तिः ॥
सांख्यतत्त्वकौमुदी of वाचस्पतिमिश्र --
ननुपरस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दवत् परस्परं ध्वन्सन्ते इत्येव युक्तंप्रागेव तेषामेकक्रियाकर्त्रुताया इत्यत आह -
प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः इति ।
दृष्टमेतत् , यथा वर्तितैले अनलविरोधिनी अथ च मिलिते सहानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतः यथा वा - वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्यकारिणः एवं सत्त्वरजस्तमांसि मिथो विरुद्धान्यपि अनुवर्त्स्यन्ति स्वकार्यं करिष्यन्ति च ।
योगानुशासनम् (2-18) - भाष्यम् --
रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुद्ध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्ते ।
(तुल्यबलानामेव विरोधः नातुल्यबलानाम् इत्यर्थः)।
देवीभागवतम् (3-9) - ब्रह्मगीतम् -- नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यानि --
प्रदीपश्च यथा कार्यं प्रकरोत्यर्थदर्शनात् ।
वर्तिस्तैलं यथार्चिश्च विरुद्धाश्च परस्परम् ॥
विरुद्धं हि तथा तैलमग्निना सह सङ्गतम् ।
तैलं वर्तिविरोध्येव पावको’पि परस्परम् ॥
There are भेदाभेदौ in विशिष्टाद्वैतम् and it is not acceptable due to श्रुतिविरोध ।
****

तन्त्रम् --

Meaning of the term तन्त्रम् --

तनु = विस्तारे , ष्ट्रन् (उणादि 4-159)
व्याकरणतन्त्रम् (वाक्यपदीयम्.), अस्मिन् पाणिनीयतन्त्रे (नागेशः , परिभाषेन्दु.) , तन्त्रवार्तिकम्
(मीमांसा) , तन्त्रयुक्तिः (आयुर्वेदः , अर्थशास्त्रम्), सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः (नागेश etc) , 'स्वतन्त्रः कर्ता ’
(पा सू **1-4-54**) etc .
यत्सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत्तन्त्रमित्युच्यते -- शाबरभष्यम् (मी सू 11-4-1)
तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति सांख्यादितन्त्राणि ....
सम्यग्दर्शनाय उपादेयानीत्यपेक्षा - ब्रह्मसूत्रशाङ्करभा **. 2-2-1 .**
Same is the case with the term 'आगम ’also - it can be वेद or any शास्त्रम् or शैवागम etc
If the उपनिषत्s say that ब्रह्मन् is the cause of the universe while नागेश , following some
तन्त्रग्रन्थ , says (लघुमञ्जूषा) it is नाद - बिन्दु etc which is to be taken as प्रमाणम् ? Is नागेश not going against वेद ?
युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यं न ग्राह्यं गुरुगौरवात् ।
सर्वशास्त्ररहस्यं तद् याज्ञवल्क्येन भाषितम् ॥ – याज्ञवल्क्यशिक्षा - 232 ।
We did not accept the भाष्यम् of Samkaracarya on
अपरस्परसंभूतम् (गीता 16-8) ।
The शास्त्रैक्यम् of Ramanujacarya in श्रीभाष्यम् and some other aspects (जातिin
निर्विकल्पक etc) go against मीमांसा ।
The सौन्दर्यलहरी (श्लोक 31) itself is not strongly established with evidence to be a work
of Jagadguru Samkaracarya..

The Samkaracarya of Gaudadesa authored a तन्त्रग्रन्थ called तारारहस्यवृत्तिका ।

Even if a scholar enumerates the तन्त्रs , it does not mean that one should / can practice
the same .That goes against मीमांसा --
There are some अभिचारमन्त्रs (some are quoted by तान्त्रिकs) in अथर्ववेद । Does it mean that वेद ordains one to perform अभिचारहोम ? (अभिचारः = हिंसा) । It is for information .
Sabarasvamy clarifies --
चोदनालक्षणो'र्थो धर्मः (पू मी सू **1-1-2**)
उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थः अनर्थश्चेति । ..... को'नर्थः ? यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्र इषुरित्येवमादिः । ....
कथं पुनरसावनर्थः ? हिंसा हि सा । हिंसा च प्रतिषिद्धेति । कथंपुनः अनर्थः कर्तव्यतया उपदिश्यते ? उच्यते ।
नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते । यो हि हिंसितुम् इच्छेत् तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशः । ' श्येन अभिचरन् यजेत ' इति हि समामनन्ति । न ' अभिचरितव्यम् " इति ।
वेद says - मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि and also वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' । Here it is clarified by
मनुस्मृति , शङ्कराचार्य etc that यागीयहिंसा , since ordained by वेद itself , is acceptable . Same is the case with सोमपानम् , मैथुनम् also . Outside वेद these three are not acceptable - this is the सिद्धान्त।
वाक्यार्थनिर्णय has to be done with the help of पूर्वमीमांसा / वाक्यशास्त्रम् ।
Just like in the case of सन्ध्यावन्दनम् , wherein मुद्राs etc are added , with a caution - मुद्रारहिता गयत्री निष्फला भवेत् , the

original सात्त्विकं तपः is modified and made तामसम् (भगवद्गीता - 17) .
There are many verses across तन्त्रग्रन्थs which directly or indirectly generate द्वेष against वेद।
What we say is do not go for मकारपञ्चकम् etc . The other types of पूजा is not at all negated.
एकः परमात्मा । ईश्वरास्सप्त । असंख्या जीवाः ।
ब्रह्मविष्णुशिवसूर्यगणेशशक्तिभैरवाश्चेश्वराः ।
पारानन्दे मते त्रयो मार्गाः। दक्षिणः ।वामः । उत्तरः । तथैव गाथामुदाहरन्ति।
दक्षिणादुत्तमं वामं वामादुत्तरमुत्तमम् ।
उत्तरादुत्तमं किंचिन्नैव ब्रह्माण्डमण्डले ॥
वामाचारो द्विप्रकारो मध्यमोत्तमभेदेन ।
मद्यमैथुनमुद्राभिर्युक्तोऽसावुत्तमः स्मृत इति
मद्यमंसमत्स्यमुद्रामैथुनैर्युक्तो मध्यमः। --- पारानन्दसूत्रम् **, pp 1-3 ; 13**
वैष्णवादुत्तस्मं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम्।
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात्परतरं न हि ॥ ---- कुलार्णवतन्त्रम् **, 2-7,8**

All the तन्त्रग्रन्थs are अवैदिक and अशिष्टाचारप्रवर्तित । They say the purpose is ' easy मोक्ष ’।
There are great scholars like भास्करराय who are influenced by तन्त्रम् ।
Those who find repose in वैदिकधर्म should keep themselves aloof from all so called तन्त्रs .Some scholars argue - दक्षिणाचार is वैदिक whereas वामाचार is तान्त्रिक (for some both are different procedures within तन्त्र) । No doubt , it is confusing .

Why such a caution ?

- As has already been mentioned , even great scholars fell prey to तन्त्रसिद्धान्तs --

In कारणत्वाधिकरणम् **(ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् 1-4-14) Samkaracarya took up** विगानम् **(different** उपनिषत्**s offering different causes of** सृष्टि **-** विरुद्धं गानम्**) and clearly stated** -
विगानदर्शनात्। प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरुपलभ्यते , क्रमादिवैचित्र्यात् । ......कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते .... । न च कार्यविषयेण
विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेषु अविगीतम् अधिगम्यमानम् अविवक्षितं भवितुमर्हतीति वक्तुं शक्यम् , अतिप्रसङ्गात्।.... उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र ब्रह्मविषयवाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् । **.....** तथा च संप्रदायविदो वदन्ति **--**
मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा ।
उपायस्सो'वताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥ **(** मांडूक्यकारिका **3-25)**
So by and large ,ब्रह्मन् is the उपादानकारणम् (also निमित्तकारणम्) of this जगत् ।
But , **having all this down to** भामतीकल्पतरुपरिमळ **on the tip of the tongue ,** नागेशभट्ट **(** लघुमञ्जूषा **-** सृष्टिक्रमः**) borrowed** नाद **-** बिन्दु **etc from** शारदातिलकम् **(a** तन्त्रग्रन्थः**)** ।
Similar is the case with भास्करराय also - why should he embrace तन्त्रम् at all ?
' महतामपि मोहतः **'** - क्षीरस्वामी ।
Here is मधुसूदनसरस्वती **in** प्रस्थानभेदः **--**
सर्वेषां च् संक्षेपेण त्रिविध एव प्रस्थानभेदः - तत्र आरंभवाद एकः , परिणामवादो द्वितीयः , विवर्तवादस्तृतीयः । .....सर्वेषां प्रधानकर्तॄणां मुनीनां विवर्तवादपर्यवसानेन परमेश्वर एव प्रतिपाद्ये तात्पर्यम् । न हि ते मुनयो
भ्रान्ताः, सर्वज्ञत्वात् तेषाम् ।

किन्तु बहिर्विषयप्रवणानाम् आपाततः पुरुषार्थे प्रवेशो न संभवतीति नास्तिक्यवारणाय तैः प्रकारभेदाः प्रदर्शिताः।
तत्र तेषां तात्पर्यम् अबुद्ध्वा वेदविरुद्धे’पि अर्थे तात्पर्यम् उत्प्रेक्षमाणाः तन्मतमेवोपादेयत्वेन गृह्णन्तो जनाः नानापथजुषो भवन्ति । (जुषी = प्रीतिसेवनयोः)
यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यत् विजानाति स भूमा । अथ यत्र अन्यत् पश्यति अन्यत् शृणोति अन्यत् विजानाति तदल्पम् ।यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं तन्मर्त्यम् । ---- छान्दोग्योप **, 7 - 2-41**
Why पाञ्चरात्रागम , the स्मृति that follows the श्रुति , is being refuted ? Samkaracarya(ब्र सू **2-2-42 ,** उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् **/** पाञ्चरात्राधिकरणम् **)** responds that since there are certain things , which are अवैदिक , so the refutation --
ननुश्रुतिसमाश्रणेनापि एवंरूप एवेश्वरः प्राङ्निर्धारितः -प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति , श्रुत्यनुसारिणी स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः। तत् कस्य हेतोः एष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते - यद्यपि एवंजातीयकः अंशः समानत्वात् न विसंवादगोचरो भवति । अस्ति तु अंशान्तरं विसंवादस्थानम् इत्यतः तत्प्रत्याख्यानाय आरम्भः।
There is कौलाचार and in Buddhism there is तन्त्रम् ।
The founders and propagators of different तन्त्रग्रन्थs are so strong that they quote from different उपनिष्त्s and दर्शनs and try to lure people into तान्त्रिकविद्या , which is actually अविद्या / क्षुद्रविद्या ।
Some scholars are asking about the अधिकार **for** द्विजेतर**s --**
There is साधनचतुष्टयम् enumerated by Samkaracarya inजिज्ञासाधिकरणम् **(** ब्र सू शां भा **1-1-1) --**
नित्यानित्यवस्तुविवेकः **,** इहामुत्रार्थफलभोगविचारः **,** शमदमादिसाधनसंपत् **,** मुमुक्षुत्वं च ।

’ ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणाम् अधिकारः ’ (
मुण्डकोपनिषद्भाष्यपीठिका) - declares Samkaracarya.
Vidura and Dharmavyadha are अद्विजs .सुलभा , मैत्रेयी and गार्गी are ladies .
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः ते’पि यान्ति परां गतिम् **(भगवद्गीता , 9-32)**
So if one has got the above said साधनचतुष्टयम् , even if he / she is an अद्विज , can try for मोक्ष ।
Quoting Ramayanam etc --
दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलंकृताम् ।
संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥ (सुन्दरकाण्डः **15-39**)
This is through व्यतिरेक ।
संस्कारेण = शिक्षाव्याकरणसंस्कारेण ।
(हनूमान् इति शब्दः - ’ शरादीनां च ’ पा 6-3-120 , इति संज्ञायां मतौ दीर्घः) |

Through अन्वय --
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च (कुमारसंभवम् **, 1-28**)
तया = पार्वत्या ; सः = हिमवान्
From Ramayanam -
बहु व्याहरतानेन न किञ्चिदपभाषितम्
Speaking at length is not a दोष (defect) -- Patanjali clarifies ---
वाचो ग्मिनिः पा 5-2-124 , आलजाटजौ बहुभाषिणि पा 5-2-125
’ बहुभाषिणि ’is made अपकर्ष into वाचो ग्मिनिः ---
भाष्यम् (5-2-125) --
" यो हि सम्यग् बहु भाषते वाग्मी इत्येव स भवति "।
यः कुत्सितं बहु भाषते सः - वाचालः / वाचाटः (’ चितः ’ पा 6-1-157 अन्तोदात्तः)

' स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ' - अमरः ।
****

देवः पश्वादिद्वारा स्वाज्ञां प्रवर्तयति --

The above statement is not correct -- just go through
वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् **(2-1-34) of** ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् **--**
सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते । किमपेक्षते इति चेत्
धर्माधर्मौ अपेक्षते इति वदामः । अतः
सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षयाविषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्य
अपराधः। यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं करणं भवति ।
देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येव असाधारणानि कर्माणि
कारणानि भवन्ति ।

God does not have either love or hatred against anybody - is the
सिद्धान्त ।

God is due to माया but above माया whereas मनुष्य is within
माया ।

Things - vicissitudes do happen followingकर्मफलम् (nemesis) .
Common people also say - God has given / not given something
to someone - here one may interpret - God means विधि / कर्म ।

1. Adi Samkara said नहि नहि रक्षति डुकृञ् करणे (मोहमुद्गरः) and शब्दजालं महारण्यं चित्तभ्रमणकारणम् (विवेकचूडामणिः) ।

   He was protected by a lion from Kapalika's evil intention of human sacrifice.

B. Panini the Father of Vyakaranasutras was killed by a lion.
Is there a connection between A and B? What is God's
intention?

वेदान्तः - मीमांसा - योगानुशासनम् - व्याकरणम् - ज्योतिषम्

If a lion did not charge / attack Samkara it is due to अहिंसा ---

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः **- योगसूत्रम् 1-35**
Why Panini was killed by a lion ? - this is not a big question and will be answered later .
नहि नहि रक्षति डु कृञ् करणे (मोहमुद्गरः)
शब्दजालं महारण्यं चित्तभ्रमणकारणम् (विवेकचूडामणिः)
--- what is the तात्पर्यम् of Samkara ?
What is the problem ? --
Samkaracarya , under शास्त्रयोनित्वात् **(ब्र सू 1-1-3)** praises Panini --
यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञेयैकदेशार्थमपि स
ततो’प्यधिकतरविज्ञानमय इति प्रसिद्धं लोके।
Also under तर्काप्रतिष्ठानात् **....... (2-1-11)** Samkaracarya quoted वाक्यपदीयम् **(1-34) verbatim** , which is pivotal to the interpretation of the सूत्रम् --
यत्नेनानुमितो’प्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैः अन्यथैवोपपद्यते ॥
शां भा --
तथाहि - कैश्चिदभियुक्तैः यत्नेनोत्प्रेक्षिताः तर्काः अभियुक्ततरैः अन्यैः आभास्यमाना दृश्यन्ते ।
And there are other examples where Samakara had directly taken statements from महाभाष्यम्।
Now the question is - having earned good command on व्याकरणम् and quoted statements, how can Samkara simply say that the same system cannot protect one ? Also it is difficult to understand शांकरभाष्यम् without proper command on Panini !
So , there is स्वग्रन्थविरोध ? No , since you did not apply the relevant मीमांसान्याय it seems like that --

apply नहिनिन्दान्याय **from** शाबरभाष्यम् **of** शाखान्तराधिकरणम् **(2-4-2-21) ---**
न्यायशरीरम् **--**
नहिनिन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रयुज्यते । किं तर्हि **?**
निन्दितादितरत्प्रशंसितुम् । तत्र न निन्दितस्य प्रतिषेधो गम्यते किन्त्वितरस्य विधिः ।
The sentences of condemnation are not meant to condemn the condemnable – rather they are meant to commend the commendable (there are only two kinds of sentences in any literature – विधि (Injunction – do it) and प्रतिषेध (Censure – do not do it) . And the sentences of स्तुति (commendation) called स्तुत्यर्थवाद are to be construed with विधि whereas the sentences of निन्दा (condemnation) called निन्दार्थवाद are to be construed with प्रतिषेध ।
(one may take प्रतिषेध as प्रतिषेधविधि) ।
रामायणम् is a वेद -- there we come across रावणनिन्दा - so we get द्वेष against रावण from
a वेद ! But following नहिनिन्दान्याय ,रावणनिन्दा is not for रावणनिन्दा but for रामस्तुति । So our minds are not polluted by रामायणवेद । Same is the case with महाभारतम् also .
In the present case Samkaracarya's तात्पर्यम् **is - not in** व्याकरणनिन्दा **but in** वेदान्तस्तुति ।
गोविन्दभजनम् **will protect you** परम्परया **-** भक्तिः ज्ञानाय कल्पते **-** ज्ञानादेव तु कैवल्यम् **-** मोक्षमिच्छेत् जनार्दनात् ।
चित्तभ्रमणकारणम् - is also the same .
Why Panini was killed by a lion? Jaimini by a crocodile? Pariksit by Taksaka?
सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत् प्राणान् प्रियान् पाणिनेः (हितोपदेशः ।

It is a sorry state of affairs - ज्योतिषम् is completely forgotten - put on back burner - not recently but long ago - by वैयाकरणाः / मीमांसकाः /नैयायिकाः / वेदान्तिनः etc - they miserably failed --
भूयोभिः पटुबुद्धिभिः पटुधियां होराफलज्ञप्तये
शब्दन्यायसमन्वितेषु बहुशः शास्त्रेषु दृष्टेष्वपि ।
होरातन्त्रमहार्णवप्रतरणे भग्नोद्यमानामिदं
स्वल्पं वृत्तविचित्रमर्थबहुळम् शास्त्रप्लवं प्रारभे ॥
(वराहमिहिराचार्यः ,बृहज्जातकम् -2)
ज्योतिषं नेत्रमुच्यते / ज्योतिषामयनं चक्षुः (वेदपुरुषस्य) – शिक्षा **(पाणिनीयशिक्षा)**
It is a fact that to command जातकस्कन्ध is not a joke - besides mathematics thousands of things are to be kept in memory and ultimately it is वाक्शुद्धि that prevails.

I have studied 3000 horoscopes (give or take a thousand) during 1977-1994.
षष्ठेश्वरे भानुसुते सराहुकेतौ मृगाद्भीतिमुदाहरन्ति ।
जीवेन युक्ते गजभीतिमस्य जातस्य चन्द्रेण युतेऽश्वभीतिः ॥
--- सर्वार्थचिन्तामणिः ,नवमाध्यायः , 24
If the lord of sixth place is associated with राहु or केतु then there will be मरणभीति ,i e death , from animals , with गुरु from elephant, with चन्द्र from horse .
Eighth house (अष्टमम् आयुःस्थानम्) and the planet , प्रबलपाप in eighth house are also to be checked as per जैमिनिसिद्धान्त ।
But there is also Upanisadic Vakya -यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह (तैत्तिरीयोपनिषत् – ब्रह्मानन्दवल्ली)
it is telling us Brahman cannot be grasped by words and thoughts. Both words and mind cannot even reach Brahman. Then what are Vedas and Vedanta describing? They are saying

things
like अयमात्मा ब्रह्म, प्रज्ञानं ब्रह्म, तत् त्वम् असि, अहं ब्रह्मास्मि and so on. What is this Brahman they are describing?
The answer is they are describing उपहित ब्रह्म but not शुद्ध ब्रह्म.
The शुद्ध ब्रह्म cannot be grasped by words and thoughts. There is no word in the entire universe with वाच्यार्थ for Brahman. Someone may say the word 'Brahman' itself is sufficient to express Brahman. But the word cannot directly describe Brahman but only through लक्ष्यार्थ.
It is 'नहिनिन्दान्यायः ' (the words are not to be split) - ' नहिनिन्दा' in the समास is an अनुकरणम् of न्यायशरीरैकदेश -- ' मतौ छः सूक्तसाम्नोः ' (पा 5-2-59) |

श्रुतिः - वेदान्तः - योगानुशासनम् - वाक्यपदीयम् - खण्डनखण्डखाद्यम्
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह - तैत्तिरीयोपनिषत् - ब्रह्मानन्दवल्ली
Certain things can be experienced but cannot be explained - just take an example like a mango - how is the mango ? it is sweet -- that's all - there cannot be any more words to explain ! Nor this word can explain the experience at a satisfactory level - the only way is to experience it.
In वाक्यपदीयम् ,वाक्यकाण्ड , **Hari** explains प्रतिभा in the same manner ---
असमाख्येयतत्त्वानाम् अर्थानां लौकिकैर्यथा ।
व्यवहारे समाख्यानं तत्प्राज्ञो न विकल्पयेत् ॥142 -

A scholar should not disturb the established pattern of a thing that cannot be defined as such and such but being described by people in day to day life.
इदं तदिति सान्येषाम् अनाख्येया कथंचन ।
प्रत्यात्मवृत्तिसिद्धा सा कर्त्रापि न निरूप्यते ॥144 -
This प्रतिभा cannot be explained to others as this and that by any means . It is born out of experience of each person and that cannot be defined even by the person who had had the experience.
In जन्माद्यधिकरणम् ,Samkaracarya clearly says that - finally it is अनुभव by which one can realize ब्रह्मन् and in this case श्रुति etc are also प्रमाणम् --
वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसायनिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिः । .... न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणम् ब्रह्मजिज्ञासायाम् , किन्तु श्रुत्यादयः अनुभवादयश्च यथासंभवम् इह प्रमाणम्, अनुभवावसानत्वात् , भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य ।
श्रीहर्ष in खण्डनखण्डखाद्यम् -
अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदखण्डनम् **says --**
मम चानिर्वचनीयतैव प्रतीतिव्यवहरव्यवस्थापर्यनुयोगबाणवारणायवज्रवारवाणायमाना विजयते । मम त्वेवं दर्शनम् -
प्रतीतिप्रसिद्धत्वात्अत्यन्तासद्विलक्षणं भवदपि जगत्तथा सत्तोपगमे'पि बाध्यमानत्वात्अनिर्वचनीयम् इति । **(**वारवाणम् = कवचः**)**
व्यापारलक्षणखण्डनम् --
बाधे'दृढे'न्यसाम्यात् किं दृढे'न्यदपि बाध्यताम् ।
क्व ममत्वं मुमुक्षूणाम् अनिर्वचनीयवादिनाम् ॥
तथा हि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा ।

आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यते ॥ (जनकः भारते एवमुक्तवान्)
Here is his सिद्धान्त --
वस्तुतस्तु वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताःस्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भारमवलम्ब्य चरितार्थाःसुखमास्महे । ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य तत्त्वंनिर्णेतुमिच्छन्ति , तान् प्रति ब्रूमः - ' न साध्वीयं भवतां विचारव्यवस्था , भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात् ' ।
(in the above lines Sriharsa refutes by resorting to the हेत्वाभास **called** स्ववचोव्याघात **)**
So , according to Sriharsa ब्रह्मन् **is** सदसद्विलक्षणं अनिर्वचनीयम्।
****

भेदःअभेदश्च --

तस्य वाचकः प्रणवः (यो सू)
That is right --
there are two approaches -- भेद and अभेद between शब्द and अर्थ ----
if we say --
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म / वृद्धिरादैच् / अमरा निर्जरा देवाः**-- it is** अभेदपक्ष - तादात्म्यसंबन्धः ।
रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः **... also. (** भेदसहिष्णुः अभेदः तादात्म्यम् **)** ।
If we say --
तस्य वाचकः प्रणवः **/** वृद्धिशब्दस्य आदैचः अर्थः **/** अमरशब्दस्य निर्जराः **/** देवाः अर्थः **- it is** भेदपक्ष **-** वाच्यवाचकभावः संबन्धः।
The great universal norm 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः ' (a प्रातिपदिकम् denotes five meanings) - clearly mentioned by Patanjali under ' कुत्सिते ' पा 5-3-74 (वैयाकरणभूषणम् **-** नामार्थविचारः) ---

1. स्वार्थः (स्वः अर्थः) - जातिः - गौः ; गुणः - शुक्लः ; क्रिया - पाचकः ; संबन्धः - राजपुरुषः ; स्वरूपम् - डित्थः । 2.द्रव्यम्
3.लिङ्गम्4.संख्या 5. कारकम्
So, since वाक् / शब्द cannot denote ब्रह्मन् , ' पञ्चकं प्रातिपदिकर्थः ' does not apply.
The highest pramāṇa being śruti, here is a śruti in support of tasyavācakaḥ praṇavaḥ.
om khaṃ brahma ....om tatsat ।
This is right .वाच्यवाचकसंबन्धपक्षाश्रयणे ब्रह्मणः नामनिर्देशः |
****

संन्यासिनां कर्मानुष्ठनम् **---**

पाणिनीयम् - धर्मशस्त्रम् - वेदान्तः - पूर्वमीमांसा - भगवद्गीता
पाणिनिसूत्रम् --
मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः 6-1-149
(ताच्छील्ये णिनौ प्राप्ते इनिर्निपात्यते)
महाभाष्यम् --
मा कृत कर्माणि मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्याह , अतो मस्करी परिव्राजकः ।
प्रदीपः --
'अयं मा कृत - अयं मा कृत ' इत्युपक्रम्य उपशान्तितः काम्यकर्मपरिहानिःयुष्माकं श्रेयसी इत्युपदेष्टा मस्करीत्युच्यते । माङ्पूर्वात् करोतेः इनिः। सुडागमः , माङो ह्रस्वश्च निपात्यते ।
उद्योतः --
अयं मा कृतेति । ' अयं त्यक्तवान् अयं त्यक्तवान् कर्माणि 'इत्युपक्रम्य स्वयं कर्माणि परित्यज्य परान्प्रत्येवम् उपदेष्टा इत्यर्थः ।भाष्ये - ' कर्म ' शब्देन काम्यकर्माण्युच्यन्ते। नित्यनैमित्तिकानि तुमुमुक्षोरपि कर्तव्यान्येव । अत एव काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः इति गीतायामुक्तमिति भावः ।
पदमञ्जरी (काशिकाव्यख्या हरदत्तस्य) ---

कर्मशब्देनेह काम्यकर्माणि विवक्षितानि । न नित्यनैमित्तिकानि ,तानि हि मुमुक्षोरपि कर्तव्यानि । यथाहुः --
मोक्षार्थी न प्रवर्तेत ततः काम्यनिषिद्धयोः ।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायनिवृत्तये ॥
तानि कर्माण्यपवदितुं शीलमस्य स कर्मापवादी । परमहंसास्तु कर्ममात्रम् अपवदन्ति - ' मा कुरुत ' इति । न कर्तव्यानीत्यर्थः ।
मया बहूनि धर्मशास्त्राणि दृष्टानि । न क्वचिदयं हरदत्तोद्धृतः श्लोकः दृष्त्टः ।
किञ्चिदत्र विचार्यते ---
निर्णयसिन्धौ - तृतीयपरिच्छेदः - यतिसंस्कारनिर्णयः ---
स च संन्यासः चतुर्धा इत्याह हारीतः --
कुटीचको बहूदकः हंसश्चैव तृतीयकः ।
चतुर्थः परमो हंसः यो यः पश्चात् स उत्तमः ॥
आर्यः पुत्रादिना कुटीं कारयित्वा तत्र गृहे वा वसन् काषायवासाः - शिखोपवीतीत्रिदण्डवान् बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जानः आत्मज्ञो भवेत् -एतदत्यन्ताशक्तपरम् ।
द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषस्स्यात् ।
हंसस्तु पूर्वोक्तवेषस्तु एकदण्डः । एकं तु वैणवं दण्डं धारयेत् नित्यमादरात् इति स्कान्दात्
स्कान्दे --
परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोबालनिर्मितां ।
शिखायज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत् ॥
अयमप्येकदण्ड एव - ये तु शिखायज्ञोपवीतादित्यागनिषेधाः ते कुटीचकादिपराः ।
तस्मात् परमहंसस्य एकदण्ड एव - सो'प्यविदुषः - विदुषस्तु सो'पि नास्ति --
न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरति परमहंस इति महोपनिषदुक्तेः - ज्ञानमेवास्य दण्ड इति वाक्यशेषाच्च ।

अत्रिः --
भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ।
कर्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ॥
एतद्वेदार्थभिन्नपरम्- अत्रिः –
स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्तुतिः ।
भिक्षाटनं जपस्संध्या त्यागः कर्मफलस्य च ॥
एते यतिधर्मा इत्यर्थः - अन्ये'पि माधवमिताक्षरादौ ज्ञेयाः ।
यतिधर्मसमुच्चये --
न स्नानमाचरेत् भिक्षुः पुत्रादिनिधने श्रुते ।
पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा शुद्ध्यति साम्बरः ॥
अयं चात्र विशेषः ---
पूर्वमीमांसकैः एतदभ्युपगम्यते यत् --
नित्यनैमित्तिकानाम् अकरणे प्रत्यवायः , करणे तु न किञ्चित्फलम् इति ।
अयं सिद्धान्तः शंकरभगवत्पादैः तत्र तत्र व्याख्यातम् --
सूत्रभाष्यम् **(4-3-14) -** कार्याधिकरणम् --
यत्तु कैश्चित् जल्प्यते - नित्यानि नैमित्तिकानि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायापनुत्तये । काम्यानि प्रतिषिद्धानि च परिह्रियन्ते स्वर्गनरकानावाप्तये .... इति तदसत् । प्रमाणाभावात् ।
न हि एतच्छास्त्रेण केनचित् प्रतिपादितं मोक्षार्थी इत्थं समाचरेदिति !
भगवद्गीता **-- 4-18** (कर्मण्यकर्म यः पश्येत्..) --
नापि नित्यानाम् अकरणात् अभावात् प्रत्यवायभावोत्पत्तिः , ' नासतो विद्यते भावः ' इति वचनात् ' कथम् असतः सज्जायेत ' इति च दर्शितम् असतःसज्जन्मप्रतिषेधात् ।
तस्मात् परमहंसभूतस्य शंकराचार्यस्य नित्यनैमित्तिकानां करणे न तात्पर्यम् । किन्तु मातरि मृतायां यदि किञ्चित्कर्म कृतं चेत् ---
तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।
तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरको जनः ॥

तस्य कर्मणः फलं नास्ति । कर्म च तत् न शास्त्रविहितम्।
****

नाट्यस्य मूलम् --

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या व्यैलभाः ।

युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्यां वदति दुन्दुभिः ।

सा नो भूमिःप्रणुदतां सपत्नानसपत्नं मा पृथिवी कृणोतु । --- अथर्ववेदसंहिता , **12-1-41**
वाक्यार्थाभिनयः नाट्यम् ।पदार्थाभिनयः नृत्यम् ।गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । (सिद्धान्तकौमुदी – भ्वादिः – णट नृत्तौ) ।
****

एकैकस्य शब्दस्य अनेकार्थत्वम्----

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः -- says Katyayana / Patanjali under सरूपाणाम् एकशेष एकविभक्तौ (पा 1-2-64)
Some scholars held that a single शब्द would denote many अर्थs through तन्त्रम् -- just like a single lamp is used by many for reading .
Others argued that सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति - so through आवृत्ति the same शब्द is to be pronounced for each अर्थ ।
Patanjali under भूवादयो धातवः (1-3-1) says –
बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा – इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति ।
एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा – अक्षाः पादाः माषाः इति ।
तन्त्रम् , आवृत्ति etc are borrowed from पूर्वमीमांसा ।
While going to discuss the गौणमुख्यविभाग of अर्थs , Hari in वाक्यकाण्ड **of** वाक्यपदीयम् discusses as to whether there is शब्दभेद due to अर्थभेद ---
एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः ।

निमित्तभेदात् एकस्य सार्वार्थ्यं तस्य भिद्यते ॥ 250
In व्याकरणम् there are two पक्षs -- एकशब्ददर्शनम् and अनेकशब्ददर्शनम् ।
अर्थभेदेन शब्दभेदः -- the गोशब्द in the sense of धेनु (cow) is different whereas the गोशब्द in the sense of भूमि is different --- this is अनेकशब्ददर्शनम्।
Although many meanings such as धेनुः ,भूमिः , किरणम् etc are denoted there will be a single गोशब्द only -- this is एकशब्ददर्शनम् ।
The latter argue - although the पदरूपनिमित्तम् is only one , following अर्थः , प्रकरणम् etc निमित्तs , which are different , a single गोशब्द would be अनेकार्थवाचक ।
यौगपद्यमतिक्रम्य पर्याये व्यवतिष्ठते ।
अर्थप्रकरणाभ्यां वा योगात् शब्दान्तरेण वा ॥ 251
Although there are many meanings for गोशब्द , crossing the simultaneity , due to purpose (अर्थ) or context or due to connection with another शब्द , a शब्द would denote the meanings by turn (पर्याय means to be used by turn , but not together - you should not say - स्वर्गनाककामो यजेत - but either स्वर्गकमो यजेत or नाककामो यजेत) ।
गौर्दुह्यते - is understood due to proximity of another शब्द ।
गां पाठय (teach the गौः) - tells आचार्य to a senior student -- it means ' teach this मन्दबुद्धि (from वाहीकदेश / बाह्लिकदेश = Punjab ?) who is as good as a bull ' .
Here गौः means not a bull but a वाहीक (compared with a bull due to inertia) .
गौः means a bull - this is मुख्यार्थ । गौः means वाहीक - this is गौणार्थ ।
The same idea is explained --

यथा सास्नादिमान् पिण्डो गोशब्देनाभिधीयते ।
तथा स एव गोशब्दो वाहीके'पि व्यवस्थितः ॥ **252,** वाक्यकाण्डः **,**
वाक्यपदीयम्
In both the cases above it is अभिधावृत्ति only . If the अर्थ is popular then it is मुख्यार्थ and if the अर्थ is not so popular then it is called गौणार्थ (मीमांसकाः accept गौणीवृत्ति , which is सादृश्यमूलक , separately from लक्षणावृत्ति । Whereas वैयाकरणाः accept लक्षणा only) .
The same is clearly stated --
सर्वशक्तेस्तु तस्यैव शब्दस्यानेकधर्मणः ।
प्रसिद्धिभेदात् गौणत्वं मुख्यत्वं चोपवर्ण्यते ॥ 253 , ibid
A single मन्त्र , due to different शक्तिs , denotes different meanings in different contexts --
During आत्मविचार it will be in the sense of आत्मा , during जप in देवतारूपार्थ and during याग in क्रत्वर्थ ।
Take गायत्रीमन्त्र (गायन्तं त्रायते इति गायत्री - त्रैङ् पालने) --
during ध्यानम् as प्रत्यगात्मा, during जप ' सूर्यदेवताध्यानपर' ,
during कर्मानुष्ठानम् ' सूर्यमण्डलपर' ---
एको मन्त्रः तथाध्यात्मम् अधिदैवम् अधिक्रतु ।
असङ्करेण सर्वर्थो भिन्नशक्तिर्व्यवस्थितः ॥ 254 ,ibid
A शब्द would have नित्यसंबन्ध with an अर्थ - if you say that among several meanings a श्ब्द would have सम्बन्ध with a single meaning then there will be अनित्यत्वम् of शब्दार्थसंबन्ध ?

गोत्वानुषङ्गो वाहीके निमित्तात् कैश्चिदिष्यते ।
अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थितः॥ 255, ibid
अर्थ undergoes change but the शब्द is in स्वार्थ only - due to निमित्तभेद there will be गोत्वसंबन्ध to वाहीक - some scholars argue --

the meaning of a शब्द is of two types -- स्वरूपम् and बाह्यम् ।
The स्वरूपम् ' गौः ' is the meaning of गोशब्द ।
गोशब्द , always denotes the meaning ' गोत्वम् ' । Since this is outside the
गोशब्दस्वरूप it is called बाह्यार्थ ।
Such a बाह्यार्थ ,i e गोत्वम् , shines in a गौः and being superimposed in वाहीक etc .
That means although the गोशब्द denoted the natural अर्थ ,i e गोत्वम् , due to the existence of some गुणs of a गौः (bull) in वाहीक , such as बुद्धिजाड्यम् , it is used to denote वाहीक also.
बह्यार्थोपचार is shown above . Now स्वरूपोपचार --
तथा स्वरूपं शब्दानां सर्वार्थेष्वनुषज्यते ।
अर्थमात्रं विपर्यस्तं स्वरूपे तु स्थितिः स्थिरा ॥ 256, ibid
Thus the शब्दस्वरूप is connected in all अर्थs . The अर्थ only has changed (विपर्यस्तम्) but the स्वरूपम् is stable / immutable .
The above theory in अनेकशब्ददर्शनम् --
एकत्वं तु सरूपत्वात् शब्दयोः गौणमुख्यायोः ।
प्राहुरत्यन्तभेदे'पि भेदमार्गानुयायिनः ॥257, ibid
Although the गौणार्थकशब्द and मुख्यार्थकशब्द are different , following the स्वरूपम् they are अभिन्न (non-different) .
Earlier , Hari employed the word - आहुः (एकमाहुरनेकार्थम्) - now he used the word - प्राहुः -- so Hari is tilting towards आनेकशब्ददर्शनम् ।
So for वैयकरणs -- गौणर्थकशब्द is different and मुख्यार्थकशब्द is different .
हरिशब्दस्य चतुर्दश अधिका वा अर्थाः सन्ति , एवमेव भवदुक्तस्य अवधातोः अपि --
उक्तम् किल -- अर्थात् प्रकरणाद्वा (महाभाष्यम् **, '** एकः पूर्वपरयोः ' पा **8-1-81**) (अर्थः = प्रयोजनम्) अर्थनिर्णयः ।

सह नौ अवतु --- नौ = आचार्यान्तेवासिनौ , सह , अवतु = रक्षतु । (तैत्तिरीयोपनिषत्)।
प्रसिद्धश्च अर्थः प्रथमं स्वीक्रियते ।
यत्र सन्देहः तत्र -- 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहादलक्षणम्' (परिभाषा) ।
' अर्थात् प्रकरणाद्वा ' इति महाभाष्यस्य विवरणमेव ---
संयोगो विप्रयोगश्च .....
शब्दार्थस्य अनवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः । (अनवच्छेदे = अनिश्चये) – 315,316, वाक्यकाण्डः , वाक्यपदीयम् । **(these deciding factors of meaning are quoted in all major** अलङ्कारग्रन्थ**s) .**
तन्त्रयुक्तयः -अर्थशास्त्रे , चरके सुश्रुते च । **(illustrated in my book – Theories of Language : Oriental and Occidental (available online archive.com) .**
धातूनाम् अर्थाः पाणिनिना नोक्ताः किन्तु भीमसेनादिभिः इति ऐतिह्यम् । (कैयटः , नागेशश्च – भूवादयो धातवः पा **1-3-1**) |
****

योगः---

अथ योगानुससनम् - is the first सूत्रम्

योग is of two types -- संप्रज्ञात and असंप्रज्ञात ।
योगः चित्तवृत्तिनिरोधः (योगसूत्रम् 1-2) --
योग means ' arresting the behaviour of mind ' --
Mind, by nature , is fickle -- चञ्चलं हि मनः पार्थ ! (भगवद्गीता) ।
Here the term योग is from the root -- युज = समाधौ (and not युजिर् योगे) |
Now Vyasa says - since the qualifier ' सर्व 'is not prefixed , the definition is applicable to both - संप्रज्ञात and असंप्रज्ञात --
What he means is this --
had Patanjali ruled --योगः सर्वचितवृत्तिनिरोधः then it would have been applicable to असंप्रज्ञातयोग only .

In संप्रज्ञातयोग there will not be सर्वचित्तवृत्तिनिरोध but in the other it will be .
Here समाधि means वृत्तिनिरोध only and it is अङ्गी ।
There is a समाधि which is अङ्ग --
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो’ष्टावङ्गानि 2-29
Vyasa also explains that मनस् has got three गुणs -
प्रख्याशीलत्वात् सत्त्वगुणम् (प्रख्या = ज्ञानम्) , प्रवृत्तिशीलत्वात् रजोगुणम् and स्थितिशीलत्वात् तमोगुणम् (मनस्) ।
In other words - although it is one , it is built with three गुणs and due to the three गुणs , which are hostile to each other , it would have विचित्रपरिणाम ।
A चित्तम् with वैराग्यम् would arrest all kinds of ख्याति and thus the चित्तम् will be निर्बीज and it is समाधि and the same is called असंप्रज्ञातयोग by योगिन्s.
Vacaspati explained Vyasa's भाष्यम् ।
It may be suggested that such texts may be studied under a गुरु rather than following translations . Face to face interaction is essential.
योजनम्   योगः - भावे (3-3-18) घञ् , युज = समाधौ (दिवादिः)
Here समाधि means चित्तवृत्तिनिरोधः - arresting the behavior of mind .
There is समाधि , that is one of the eight constituents -
अष्टाङ्गानि - यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः (just like Ayurveda).
योग is of two types - संप्रज्ञातः and असंप्रज्ञातः ।
The above derivation is following तत्त्ववैशारदी of वाचस्पतिमिश्र and वृत्ति of नागेश ।

According to Panini, it can be from युजिर् योगे (रुधादिः) or श्य युज समाधौ ।
योगः शीलम् / धर्मः अस्य , योगस्य साधुकारी इत्यर्थेषु - युजिर् / युज + घिनुण् (both the meanings are to be taken as per commentaries) ---
संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुह-
दुषद्विषदुहद्रुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषभ्याहनश्च (3-2-142) |
युज्यते योगं ब्रह्मचारी - ’ कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ’ (3-1-87) ।
श्यन् replacing यक् ।
****

अहल्याशब्दार्थः—

Where is this --

तैत्तिरीयारण्यकम् - 2 (अरुणप्रपाठकः) - 59
What is this --
हल विलेखने (विलेखनं कर्षणम्) - हलति
हलस्य कर्षः हल्यः - कर्षः कर्षणं कृष्यमाणं वा -- ’ मतजलकर्षात् करणजल्पकर्षेषु ’ पा 4-4-97 इति प्राग्घितीयः यत्प्रत्ययः तद्धितः ।
हल्या भूमिः - कृषियोग्या इत्यर्थः - an arable land -- ' स्त्रियाम् ’ ’अजाद्यतष्टाप् ’ - पा 4-1-3, 4-1-4 इति अदन्तलक्षणः टाप् - ’ अनुदात्तौसुप्पितौ ’ पा 3-1-4 .
न हल्या - अहल्या - a barren land
जरयतीति जारः --
जॄष् वयोहानौ - जीर्यति ।
‘दारजारौ कर्तरि णिलुक्च ’ -- वार्तिकम् (कौमुदी - परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः 3-3-20) - घञ् कर्तरि-जारः ।
This is a prayer to Indra for rains - so that the barren land can be ploughed up and crops can be grown .

हलेन जरयितुम् अशक्या अहल्या - तस्याः जरिता / जरीता (' वृतो वा ' पा 7-2-38)
अहल्यायै इति विभक्तिव्यत्ययः छान्दसत्वात् - ’ व्यत्ययो बहुलम् ’ पा 3-1-85 .
In another उपाख्यानम् it is stated that Indra is responsible for rains.
****

अहङ्कारः - अस्मिता---

अहङ्कार and अस्मिता are not the same - they are different .
Here is नागेशवृत्ति (1-17) --
अत्र अहं सुखी इति आनन्दगोचरैव वृत्तिः । यत्तु आनन्दशब्देन तद्वानिन्द्रियवर्ग इति तन्न । ततः
सूक्ष्मतन्मात्रादियोगोत्तरं पुनः स्थूलारोहस्य अनौचित्यात् ।
एवम्अग्रे अस्मितापदस्य अहंकारपरतया व्याख्यानमपि चिन्त्यम् ।
अस्मिता तु केवलपुरुषविषया संवित्साक्षात्कारः
अस्मीत्येतावन्मात्राकारा देहादिभिन्नःअस्मीत्येतावन्मात्राकारा वा ।
अस्य जीवात्मपरमात्मविषयत्वेन द्वैविध्यं वक्ष्यते ।
विविक्तचेतनाकारस्यैव अस्मिताशब्देन उपलक्षणात् तदनुगतः सास्मितः इति ।
It may also be noted that the term इव in 2-6 -- दृक्दर्शनशक्त्योः एकात्मता इव अस्मिता -- means it is just like that but not in reality .
मुखं चन्द्र इव न तु मुखं चन्द्र एव ।
पुरुषः अपरिणामी प्रकृतिस्तु परिणामिनी इति तु सार्वजनीनमेव ।
Sayana in सर्वदर्शनसंग्रह followed तत्त्ववैशारदी and भोजवृत्ति - did not discuss this aspect .
A Telugu translation by an unknown author also followed वाचस्पति ।

The fact is that , just like in महाभाष्यम् , in व्यासभाष्यम् also there are आचार्यदेशीयाः and in some aspects there are differences of opinion among the commentators.
****

शास्त्रम् – रुद्रहृदयोपनिषत् ---

" रुद्रो वेद: उमा शास्त्रम् ,तस्मै तस्यै नमो नम:।"
अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीः - इतिश्रुतिः **(तैत्तिरीयसंहिता 6-1-8-5 – कृष्णयजुर्वेदः) ।**
अर्धो वा एष आत्मनो यज्जाया **(शतपथब्राह्मणम् , 5-2-1-10 , 8-7-2-3 – शुक्लयजुर्वेदः) ।**
शास्त्रम् = वेदाङ्गानि (जातौ एकवचनम्) ।
अङ्गी वेदः अङ्गानि शास्त्रम् -- अङ्गाङ्गिभावः ।
दम्पत्योः सहाधिकारात् – इति षाष्ठमीमांसा अत्र अनुसन्धेया ।
पाणिग्रहणात् सहत्वं कर्मसु पुण्यफलेष च - इति आपस्तम्बगृह्यसूत्रं च ।
अङ्गिभूतवेदरूपः रुद्रः अङ्गभूतशास्त्ररूपिणी उमा , तादृशाय तस्मै रुद्राय , तादृश्यै उमायै च नमः ।
****

भारतस्य चरित्रम् --

The British (we are not touching others) have entered Indian subcontinent thru East India Company for trade and commerce. Then there were many small kingdoms and already the political arena was too disturbed with Hindu and Muslim kings fighting every now and then. Taking advantage of the situation the British slowly entered into other fields also while the trade was flourishing.
Some of them started learning Sanskrit. Once the Western Education System (WES) was in place the deterioration of Traditional Education started.

In fact, it is not only the field of Education, but Finance, Medical System, Polity, Defence (then War Dept) etc are also affected by WES .
People started tilting towards English as it was easy to learn compared to Sanskrit. They also started compiling dictionaries with regard to Sanskrit and vernaculars.
During the course of time there emerged a group of people who have deviated from the original path of Education associated with Philosophy / Spirituality and started to take things as merely mundane .
Such a shift in education had had a very hard impact on Indian Education System and consequently on the minds of the indigenous people and their behaviour . The way of thinking had completely changed. Instead of memorizing अमरकोश and getting trained in the essential trio of पदवाक्यप्रमाणशास्त्रs (व्याकरणम् , मीमांसा , न्यायवैशेषिके) scholars were attracted towards the English Dictionaries.
So the backbone of आर्यसंस्कृति , i e धर्म , is dissociated from Education as well as day to day life and today we face people of even Indian origin arguing against the established tenets. Today , it is almost impossible to find a scholar who is trained on traditional lines and can interpret the वेदs , इतिहासs etc.
Also the present day students are not interested in learning .
It is the धर्म of कलियुग !

गृहे गृहे पुस्तकभाण्डभाण्डम्
पुरे पुरे पण्डितयूथयूथम् ।
मठे मठे तापसबृन्दबृन्दम्
न ब्रह्मवेत्ता न च कर्मकर्ता ॥

****

कुबेरशब्दव्युत्पत्तिः ---
कृष्णयजुर्वेदे तैत्तिरीयारण्यकम् **(the origin of** कल्पशास्त्रम्**) -**
अरुणप्रपाठकः --
कल्पो’त ऊर्ध्वम् । यदि बलिगं हरेत् । हिरण्यनाभये वितुदये
कौबेरायायं बलिः । 123
नमो वैश्रवणाय कुर्महे । स मे कामान्कामकामाय मह्यम् । कामेश्वरो
वैश्रवणो ददातु । कुबेराय वैश्रवणाय । महाराजाय नमः । 127
कुत्सितं बेरं शरीरम् अस्य कुबेरः - he has got कुष्ठरोग --

कुत्सायां क्वितिशब्दो’यं शरीरं बेरमुच्यते ।
कुबेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सो’ङ्कितः॥वायुपुराणम्
कुबि छादने / आच्छादने (भ्वादिः - कुम्बति - not कुवति) -
कुम्बेर्नलोपश्च (उणादि 1-59) इति एरक् - कुम्बति धनम् इति कुबेरः ।
शब्दशक्तिमूलध्वनिः --कुमारसम्भवम् **(3-25)** - वसन्तः जजृम्भे -
उत्तरायणे प्रवृत्तः सूर्यः --
कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥
प्रवृत्तः इति आदिकर्मणि क्तः कर्तरि ।
कुबेरः उत्तरदिशः अधिपतिः - ’ ...... कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां
क्रमात् ’ -अमरः।
श्लेषः - कुबेरेण पालिता / कुत्सितशरीरवता नायकेन रक्षिता ।
व्यलीकम्= दुःखम् ।
उत्प्रेक्षा - ’ इवशब्दो’पि तादृशः ’ -दण्डी।
शिशुपालवधे **(3-1) -** सूर्यः दक्षिणायनं प्रस्थितः ---
कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गम् आगस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः ।
अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे ॥
कौबेर्या दिशः भागम् = उत्तरायणम् । ’ स्त्रियाः पुंवत् ’ पा -
इतिपुंवद्भावः ।

उत्तरायणम् and दक्षिणायनम् are discussed in वेदान्तदर्शनम् **and** कल्पशास्त्रम् गृह्यसूत्रम् - उपनयनादिः**)** ।
वैश्रवणः --
Panini lists two words - विश्रवणः and रवणः as आदेशनिपातौ and अण् प्रत्यय in शिवादिगण - शिवादिभ्यो’ण् (4-1-112) ---
पदमञ्जरी --
रवणविश्रवणशब्दौ पठ्येते , तौ विश्रवःशब्दस्यादेशौ प्रकृत्यन्तरे वा वृत्तिविषये , तत्समानार्थे, विश्रवसो’पत्यं वैश्रवणो रावणः ।
वैश्रवणः = कुबेरः also .
पौलस्त्यः = कुबेरः also - पुलस्तेः गोत्रापत्यं पौलस्त्यः - ’ गर्गादिभ्यो यञ् ’ (पा 4-1-105) .
धनदः , धनाधिपः -- कुबेरः ।
****

शास्त्रेषु क्रीडाः क्रीडनकानि च --

न्यायदर्शनम् - ज्योतिषम् - व्याकरणम्
1.न्यायदर्शनम् --
जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः (न्या सू 2-2-67) , आकृतिः जातिलिङ्गाख्या (2-2-68)
जातिः लिङ्ग्यते ज्ञायते अनेन इति जातिलिङ्गम् ।
पिष्टकमयी गौः - is the example (प्रसन्नपदाव्याख्या) ।
So when you produce a doll with rice-powder (पिष्टम्) , clay (मृत्) , silver (रजतम्), gold (सुवर्णम्) , wood , plastic etc you may call it by the same name (check with Panini down the line) .
2. ज्योतिषम्--
मिहिराचार्य predicted that the king's son (बालारिष्टम्) was going to die due to a pig . The king retorted - how can a pig enter the अन्तःपुरम् ?

One day the child , while playing with a wooden pig , was accidentally killed.
The king called the ज्यौतिषिक - - - ' वराहमिहिर ' - the author of बृहज्जातकम् etc.
So a wooden pig can be named a - वराह (check with Panini down)
3.व्याकरणम्--
Panini had earmarked a number of सूत्रs (in 5/ 3 &4 तद्धितs) for naming toys etc --
(under the second शिवसूत्रम् , Patanjali discusses the categorization of शब्दs - threefold or fourfold (त्रयी / चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः - the behaviour of शब्दs - जाति-गुण - क्रिया - संज्ञाः) -
any संज्ञा should conform to the system of व्याकरणम् - so कूची - मञ्ची (कूचिमञ्चि in Andhradesa - surname of ब्राह्मणs) etc coined in देशभाषा is not acceptable - is the सिद्धान्त) |
1. इवे प्रतिकृतौ(5-3-96) कन् स्वार्थे
प्रतिकृतिः = प्रतिरूपकम् = प्रतिच्छन्दकम् = copy made of wood , clay, gold, plastic etc
अश्व इव अयम् - अश्वकः - the toy which is like an अश्व ।
स्वार्थ means thee is no any additional meaning than that of प्रकृति ।
2. संज्ञायां च 5-3-97 कन् स्वार्थे
If it is not a copy but a संज्ञा (name) then - अश्वकः is the name of a thing that is just like an अश्व ।
3. लुम्मनुष्ये5-3-98 कनः लुप्
If the above (संज्ञायाम्) refers to a human being then the प्रत्यय gets लुप् (लोपः)।

चञ्चा means a person made of grass/hay (effigy) - a person who is like a चञ्चा is चञ्चा ।
वर्ध्रिका is a person or thing made of leather (चर्मन्) - a person like वर्ध्रिका is वर्ध्रिका ।

4. जीविकार्थे चापण्ये (5-3-99) कनः लुप्
If the प्रतिकृति / photo is for livelihood (taking the photo from house to house for alms) but not to sell then also there will be लुप् for कन् - शिवः , वासुदेवः , स्कन्दः ।If it is for sale then हस्तिकाः , अश्वकाः , रथकाः etc .
5. देवपथादिभ्यश्च 5-3-100 कनो लुप्
The कन् by इवे प्रतिकृतौ and संज्ञायां च , get लुप् - देवपथः , हंसपथः ।
देवानां पन्थाः , हंसानां पन्थाः ।
अर्चासु (अर्चा= प्रतिमा / idol) -- शिवः , विष्णुः , गणपतिः (पूजनार्था)
चित्रकर्मसु -- रावणः , कुंभकर्णः , इन्द्रजित् ध्वजेषु -- कपिः , गरुडः , वृषभः
आदिशब्दः प्रकारे , तेन आकृतिगणोऽयम् ।
6. स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् **(5-4-3) --**
प्रकारः = भेदः , सादृश्यं च ।
कन्प्रकरणे चञ्चत्बृहतोः उपसंख्यानम् **(वा)**
चञ्चत्को मणिः - here the मणि (or anything the like) is not actually moving but due to the inherent light it looks to be moving - hallucination .Similarly , the मणि / thing is not huge but looks to be one due to the emitting light is बृहत्कः ।
Looks like -- big - स्थूलकः ; too small - अणुकः ; माष - माषकः ; इषु - इषुकः।
7. देवात्तल् **(5-4-27) --** स्वार्थे तल्
देव एव देवता ।

8. अवेः कः **(5-4-28)** स्वार्थे कः
अविरेव अविकः ।
कनि आद्युदात्तः **,** के तु अन्तोदात्तः ।
9.यावादिभ्यः कन् **(5-4-29)** स्वार्थे
याव एव यावकः ।
गणसूत्राणि **--**
ऋतौ उष्णशीते -- उष्णकः ऋतुः , शीतक ऋतुः
अणु निपुणे -- अणुकः सूक्ष्मदृक्
पुत्र कृत्रिमे -- पुत्रकः any toy made of metal / clay / wood / plastic
(शिलापुत्रकस्य शरीरम् - भेदविवक्षा)
शून्य रिक्ते -- शून्यकः - any pot or so which is empty
तनु सूत्रे -- तनुकम् सूक्ष्मतन्तुः
कुमारीक्रीडनकानि च **-- कन्दुकम् (ball - रघुवंशः - 16 सर्गः)**
सुधाव्याख्या **on** अमरकोश **(**मनुष्यवर्गः **-138) says -**
गेन्दुकः कन्दुकः -- कन्द्यते , कदि आह्वाने रोदने च (भ्वादिः) --
स्वार्थे कन् (ज्ञापितः 5-4-5)
But it is not correct -- the author भानुजिदीक्षित is referring to ’न सामिवचने ’ , but it is due to यावादिभ्यः कन् , and the गणसूत्रम् - कुमारीक्रीडनकानि च ।
क्रीडनकम् = क्रीडासाधनम् ।
If you want कन् in स्वार्थ it is by न सामिवचने । Nagesa prefers यावादिभ्यः कन् ।
Many support न सामिवचने । This is right.
****

मन्त्राः – वैदिकाः अवैदिकाश्च--

Please do ' read between the lines '.
बीजमन्त्रs do not have any meaning - then what to think ?
Let us discuss the matter threadbare --
What is the problem ?

There are thousands of मन्त्रs across the four Vedas .पूर्वमीमांसा is the system that deals with the definition etc of Vedic sentences .
The Vedic exegeses of मीमांसा (the word पूर्व refers to the earlier parts of Veda, which propose कर्म) are the top authority in deciding the scope , range and semantics of any given stretch of language , both in वेद and लोक ।
वेदमन्त्रs are अपौरुषेय and have been there since time immemorial - अनादि ।
Some centuries ago some scholars floated a system called तन्त्रम् (having many dimensions) and compiled कल्पसूत्रम् that helps in the procedure of invented rites , which are अवैदिक ।
In order to achieve authority for such cults scholars, who are well versed in वेदाः ,वेदाङ्गानि , दर्शनानि , पुराणानि etc started writing commentaries on the texts of तन्त्रम् ।
Often these commentaries go awry and one can see abuse of Indian Philosophical Systems, including Veda itself.
Since people prefer easy ways of achieving things and do not want to be bounden by restrictions at all levels these cults attracted many common as well as educated people.
During different intervals these works on तन्त्र were refuted but total eradication was not possible.
Even Nagesa , in लघुमञ्जूषा, due to the influence of तन्त्रम् , says - सृष्टि starts from बिन्दु - Samkaracarya solved the question of विगानम् in सूत्रभाष्यम् ।
प्रत्यभिज्ञादर्शनम् (लोचनकर्ता is a propagator) holds - since Panini ruled - स्वतन्त्रःकर्ता , शिव creates the creatures irrespective of their कर्म !

The founders and propagators of तन्त्रम् had invented some entities called बीजमन्त्रs. We do not know what it means and what the समास is.
They are not bothered about the impending पाणिनिविरोध or जैमिनिविरोध ।
Let us take up the question of - whether these बीजमन्त्रs fall under the definition of **Jaimini / Kumarila --**
पूर्वमीमांसादर्शनम् - मन्त्रलक्षणाधिकरणम् (शाबरभाष्यम्, तन्त्रवार्तिकम्) --
तच्चोदकेषु मन्त्राख्या 1-1-7-32
how to decide as to whether a sentence or text can be called a मन्त्र or not ?
-- if the sentence / text in question is popular among those who learnt Veda as मन्त्र then that can be considered as a मन्त्र ।
We come across diversified मन्त्रs in वेद --
1. ending with असि - मेदो’सि etc
2.ending in त्वा - इषेत्वोर्जेत्वा
3.ending in आशीः - आयुर्दा असि
4. ending in स्तुत्यन्त - अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्
Also स्तुतिमन्त्र, प्रलापमन्त्र, प्रैषमन्त्र etc.

So it is difficult to offer a definition that covers all such मन्त्रs .
So following वैदिकसमाख्या -- " प्रयोगकाले अर्थस्मारकाः मन्त्राः ", and their remarks such as - मन्त्रानधीमहे , मन्त्रानध्यापयामः , मन्त्रावर्तन्ते etc , it is decided that such and such a popularity is the definition of मन्त्रs.
It is simply impossible to take up all entities on earth and offer definitions - same is the case with मन्त्रs also --
ऋषयो’पि हि लक्ष्याणां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानाम् अन्तं यान्ति विपश्चितः ॥ Kumarila , 2-1-7-32
Therefore , since we do not find any meaning assigned to बीजाक्षरs / बीजमन्त्रs , we cannot consider them as मन्त्रs at all .
' मन्त्रब्राह्मणयोः वेदनामधेयम् ' (आपस्तंबपरि. सूत्रम्) - here the term ब्राह्मण includes आरण्यकम् and उपनिषत् ।
मन्त्र is for जप -तज्जपः तदर्थभावनम् **(योगसूत्रम् , 1-28)** ।
ब्रह्मणभाग prescribes विधि ।
The complete Vedic literature is अपौरुषेय - there is no room for discussion .
बीजमन्त्रs are पौरुषेय and are not embedded in वैदिकमन्त्रs .
Through examples you will come to know their form .
They do not have any meaning .
Let us take up परशुरामकल्पसूत्रम् and discuss the matter --
(Gaekwad's Oriental Series , Volume XXII, परशुरामकल्पसूत्रम् , Part 1,रामेश्वरकृतवृत्तिसहितम् ,
Ed . A Mahadeva Sastri , Baroda Central Library,1923)
The book in question is authored by none other than परशुराम ।
The वृत्तिकार ,रामेश्वर is not an ordinary scholar - he mastered all दर्शनs , especially पूर्वमीमांसा ,and व्याकरणम् । In order to defend his interpretation , he quotes profusely from पू मी on every page .
The अवतारिका of the first सूत्रम् - अथातो दीक्षां व्याख्यास्यामः , says that - Parasurama , with a kind heart in the आधुनिकेषु मन्दमतिषु , श्रीशिवनिर्मितान्यसंख्यानि तन्त्राणि पर्यालोच्य ... तुरीयपुरुषर्थसाधनंलघुम् अध्वानं दर्शयन् प्रतिजानीते -
(तुरीयपुरुषार्थः = मोक्षः)
So the purpose of तन्त्रम् is मोक्ष for non-intellectuals .

At the outset Ramesvara quotes तन्त्रवार्तिकम् ,सूतसंहिता, अग्निपुराणम्**---**
तन्त्रदीक्षामनुप्राप्ताः लोभोपहतचेतसा ।
त्यक्त्वा वैदिकमध्वानं तेन दह्यामहे वयम् ॥

पद्मपुराणम् -
ये च पाषण्डिनो लोके तान्त्रिका नास्तिकाश्च ये ।
तैर्दुष्प्रापमिदं तीर्थम् ...
etc that prohibited तन्त्रम् and tries to defend by quoting from भागवतम् , महाभरतम् , अध्यात्मरामायणम् **etc . --**
यच्च श्रुतिपथगलितानामिति सूतगीतावचनं तत्रत्यं तन्त्रप्दं तन्त्रविशेषपरम् - तच्च तन्त्रं शैवागम इति प्रसिद्धम् , दक्षिणदेशे च भाषया जङ्गम इति प्रसिद्धैरनुष्ठितम् ।
Obviously ,Ramesvara tried to strongly defend his cult by misinterpreting सूतसंहिता ।
What is highly exasperating is Ramesvara's - वेदस्य पौरुषेयत्वसमर्थनम् ।
'साक्षरा विपरीताश्चेत् राक्षसा एव केवलम् '
Following the Vedic sentences - अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ,सुराग्रहा गृह्यन्ते - मपञ्चकम् is okay - argues Ramesvara .
He also sets aside तन्त्रप्रामाण्यखण्डनम् of Bhattojidikshita and takes the support of Samkaracarya , who authored प्रपञ्चसारतन्त्र **(?) .**
Some सूत्रs --
वर्णात्मका नित्याः शब्दाः 1-7
मन्त्राणां अचिन्त्यशक्तिता 1-8
सम्प्रदायविश्वासाभ्यां सर्वसिद्धिः 1-9
विश्वासभूयिष्ठं प्रामाण्यम् 1-10

अथो वाचंब्लूं झौमिति जूंस इति चोक्त्वा अमृते अमृतोद्भवे
अमृतेश्वरि अमृतवर्षिणि अमृतं स्रावय स्वाहेति चतुर्थो मन्त्रः 1-29
..... प्रणवःक्रों भ्रों क्रौं झौं छ्रौं ज्रौंस्वाहा इति भेरुण्डा ... 4-9
Similar material and discussion will be there in कुलार्णव ,रहस्यार्णव, देवीयामिळ , परमानन्दतन्त्र, गणेश्वरसंहिता , योगिनीतन्त्र , त्रिपुरार्णव , कामकलाविलास , कुमारितन्त्र , शिवरहस्य **etc .**
What about ओंकार / प्रणव before मन्त्रs ?
It is त्रितारी for them --
सर्वेषां मन्त्राणमादौ त्रितारीसंयोगः । त्रितारी वाङ्मायाकमलाः 3-8
Their प्राणायामis also different.
****

प्राणायामः **--**

>As far as I know and have been taught through inherited tradition, during प्राणायाम seven व्याहृतिs are used and the longer mantra is to be mentally repeated during कुंभक three times<

1. वसिष्ठस्मृतिः **(**अध्या **25-** श्लो **13) --**
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
So you are taught the right way.
2. कात्यायनस्मृतिः **(11/ 6,7,8) --**
भूराद्याः तिस्र एवैताः महाव्याहृतयो’व्ययाः ।
महर्जनस्तपस्सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ॥
आपोज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरतिशिरः।
प्रतिप्रतीकं प्रणवम् उच्चारयेदन्ते च शिरसः॥
एता एतां सहानेन तथैभिः दशभिः सह ।
त्रिर्जपेत् आयतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
3. याज्ञवल्क्यस्मृतिः **(1-23) -**

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेत् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥
लघ्वाश्वलायनस्मृतिः **,** बौधायनस्मृतिः etc also .
Another instance - when the time for सन्ध्यावन्दनम् is lapsed (it should be performed within 8 घटिकाः from सूर्योदय) - then one has to offer an additional अर्घ्यम् as प्रायश्चित्त and it will be as follows --
प्रातस्सन्ध्याकालातिक्रमणजनितदो षपरिहरणार्थम्
अर्घ्यप्रदानरूपप्रायश्चित्तं करिष्ये --
ओं भूर्भुवस्सुवः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । ओमापोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवस्सुवरोम् ।
Let us look at योगानुशासनम् **--**
योगसूत्रम् **2-49 --**
तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोः गतिविच्छेदः प्राणायामः
(तस्मिन् = आसने सति ; ' स्थिरसुखमासनम् **'** यो सू**)**
नागेशवृत्तिः --तयोः गतिविच्छेदः प्राणायाम इत्यर्थः ।
स्वाभाविकश्वासप्रश्वासयोः अभावः इति यावत् । स च रेचकपूरककुंभकेषु सर्वेषु एव अनुगतः।

The time for the three stages is fixed in वसिष्ठसंहिता - says Nagesa --
षोडशमात्रावच्छिन्नः पूरकः। चतुष्षष्टिमात्रावच्छिन्नः कुम्भकः। द्वात्रिंशत्मात्रावच्छिन्नो रेचकः ।
There is मतभेद in this regard .
So far as the performance is concerned - in Andhradesa , as far as I observed, people are not meditating गायत्री during प्राणायाम ।
Many पुरोहितs say - ' hold the nose ..ओम् भूः ... ओगं सत्यम् ... leave the nose ' .

An angry पुरोहित does not say - ' leave the nose ' , and while noticing the यजमान , still holding the nose, shouts - ' leave that widow-nose ' (रूपकसमासः न तु षष्ठीस्मासः) - it is a true translation of Telugu - ' वेधवमुक्कु ’; वेधव = विधवा ।
Neither the यजमान , nor the पुरोहित , nor the common people are bothered about this great drill called प्राणायाम ।
You(=questioner) have rightly said - संकल्प is given predominance over प्राणायाम ।
We lost a lot of our useful tradition and still losing --
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः (रामायणम् **)**
पथः अनपेतम् - पथ्यम् -- यत् ’धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते **’** पा सू **4-4-92**
****

काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम् **---**

Every शास्त्रम् is built on जाति - द्रव्य concept --
take पाणिनीयम् --
अ इ उ ण् -- here अ represents 18 अकारs - how ? following जाति ।
सामान्यम् and द्रव्यम् are enumerated by कणाद as पदार्थs .
काणादम् is उपलक्षणम् for न्याय --
जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः (न्या सू , 2-2-67)
Panini built his शास्त्रम् taking both जाति and व्यक्ति --
जात्याख्यायाम् एकस्मिन् बहुवचनम् अन्यतरस्याम् पा सू 1-2-58
सरूपाणाम् एकशेष एकविभक्तौ पा सू 1-2-64
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्थाः – तर्कसङ्ग्रहः ।
Panini takes द्रव्यलक्षणम् of कणाद - ’ गुणसमुदायो द्रव्यम् ’ - in ' विप्रतिशिद्धं च अनधिकरणवाचि ’ (2-4-13) -- here अधिकरणम्

means द्रव्यम् that is acceptable to कणाद (elsewhere in Panini द्रव्यम् is different) .
Patanjali explains - शब्दः समवेतम् अर्थम् आह (कुत्सिते पा सू 5-3-74) - so it is a नित्यसंबन्ध called समवाय ।
' विरामो'वसानम् ' पा 1-4-109 - here विराम is nothing but अभाव (see भाष्यम्) ।
शब्दप्रमाणका वयम् - declares Patanjali (समर्थः पदविधिः, 2-1-1) -- प्रमाणs are chiefly discussed in न्याय and वैशेषिक -- especially आनुमान , upon which पाणिनीयम् stands.
In मीमांसा --
जातिः पदार्थः (आकृत्यधिकरणम् - ' अकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ' जै सू 1-3-9-33) - द्रव्यम् आनुषङ्गिकम् ।
Mammatacarya - says - सङ्केतितः चतुर्भेदः जत्यादिर्जातिरेव वा ।
In आयुर्वेद - चरकसंहिता etc we come across discussions related to न्याय and वैशेषिक --
प्रमाणानि , कथा (वाद-जल्प-वितण्डाः) , द्रव्यम् , गुणाः etc.
खण्डनखण्डखाद्यम् - श्रीहर्ष is a वैतण्डिक ।
धर्मशास्त्रs discuss जाति |
वेदान्त does not accept जाति - it is अनित्य for them - अग्नेः अग्नित्वम् अपागात् (छां ३)
बौद्धs argue - वृक्षः न वृक्षत्वावच्छिन्नः - सर्वं क्षणिकम् क्षणिकम् - so वृक्षः इतरवृक्षेभ्यो भिन्नः।
Examples can be offered from ज्योतिषम् etc also.
****

वेदान्तः ---

In Indian tradition there are two things proposed by Veda - कर्म and ज्ञानम् ।

शंकराचार्य , in the उपोद्घात **of** ऐतरेयोपनिषत् , clarifies that in this work - ज्ञानम् after the performance of कर्म - is being preached --
परिसमाप्तं कर्म सहापरब्रह्मविषयविज्ञानेन । सैषा कर्मणो ज्ञानसहितस्य परा गतिः उक्थविज्ञानद्वारेण
उपसंहृता । .....
भवत्वेवं केवलमात्मज्ञानं मोक्षसाधनम् , न तु अत्र अकर्मी एव अधिक्रियते , विशेषाश्रवणात् । अकर्मिणः आश्रम्यन्तरस्य इह अश्रवणात् ।
कर्म च बृहतीसहस्रलक्षणं प्रस्तुत्य अनन्तरमेव आत्मज्ञानं प्रारभ्यते । तस्मात् कर्मी एव अधिक्रियते । न च कर्मासंबन्धि आत्मविज्ञानम् , पूर्ववत् अन्ते उपसंहारात् ।
..... इहापि ' को'यमात्मा ' इत्युपक्रम्य प्रज्ञात्मत्वमेव ' प्रज्ञानं ब्रह्म ' इति दर्शयिष्यति । तस्मात् न अकर्मसंबन्धि आत्मज्ञानम्।
By the above context (प्रकरणम्) we may decide the meaning of the sentence in question --
Samkaracarya is referring to the 1000 मन्त्राः in बृहतीछन्दस् that are used in स्तुतिकर्म ।
In ऐतरेयारण्यकम् **2-2-3-4** , there is विश्वामित्रोपाख्यनम् and we find reference to बृहतीसहस्रम्
here .
The same उपाख्यानम् is there in शाङ्खायनारण्यकम् (1-6) also .
बृहतीसहस्रं लक्षणम् **-** लक्ष्यते सूच्यते अनेन इति लक्षणम् **(**करणे बाहुलकात् ल्युट्**)** । तादृशं कर्म इत्यर्थः ।तत् कर्म प्रस्तुत्य **-** तस्य कर्मणः प्रस्तावं कृत्वा अनन्तरमेव आत्मज्ञानं प्रारभ्यते इति अन्वयः ।

Here in the उपोद्घात ,Samkaracarya is showing सङ्गति between कर्मभाग (मन्त्रभाग) and ज्ञानभाग (ब्राह्मणभाग-उपनिषद्भाग) of ऋग्वेद ।
What is the problem ?
We do not have a comprehensive and standard text of ऋग्वेद ।
शौनक and कात्यायन said that the number of सूक्तानि is 1017 .
While शौनक did not consider the 11 वालखिल्यसूक्तानि as a part of ऋग्वेद ,कात्यायन declared that the total number is 1028.
ऐतरेयारण्यक is divided into 5 आरण्यकs .
ऊपनिषत्s fall under आरण्यक and the latter falls in ब्राह्मणम् - ' मन्त्रब्राह्मणयोः वेदनामधेयम् ' (आपस्तंबपरिभाषा) ।
The महावाक्यं taken from ऋग्वेद ,i e ' प्रज्ञानं ब्रह्म ' - is here in this उपनिषत्।
याज्ञवल्क्य had had two wives - he used to show more affection towards the first one and call her by the name ' प्रिया ' , and the latter by the name ' इतरा ' ।
Son of इतरा - ऐतरेयः (स्त्रीभ्यो ढक् पा सू) -महिदासः - ऐतरेय़ेण प्रोक्तम् ।
****

ज्ञानम् --

Generally the word ' cognition ' is used for ज्ञानम् whereas 'knowledge ' is for विज्ञानम् ।
ज्ञानम् -----
As quoted in the earlier post and pointed out by Vidvan Hari Narayana Bhat
मोक्षे धीः ज्ञानम् - शिल्पशास्त्रादिषु विज्ञानम् (मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानम् शिल्पशास्त्रयोः – अमरः) - but this is a general statement , not a hard and fast rule (अमरकोश deals with लौकिकशब्दs only not with वैदिकशब्दs).

If one has to survey Indian tradition and explain the term it may consume a lot of time and effort. I shall take up a couple of examples and try to explain.
In Vedic literature the terms - ज्ञानम् - विज्ञानम्- प्रज्ञानम् etc are used to denote ब्रह्मन् ।
उपनिषत् --
सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म (तै उ , ब्रह्मानन्दवल्ली)
सत्यम् - ज्ञानम् - अनन्तम् -- these three are विशेषणs of ब्रह्मन् , the विशेष्यम् ।
विशेषणम् , गुणः, उपाधिः - इति अनर्थान्तरम् ।
जैमिनि rules that there cannot be any connection among गुणs , because each one of them qualifies another and as such they are equal --
गुणानां च परार्थत्वात् असंबन्धः समत्वत् स्यात् (मी सू)
ज्ञानशब्दः भावल्युडन्तः (ल्युट् - ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' पा)
ज्ञानम् can be अन्तवत् (having an end) - so the विशेषणम् - अनन्तम्
-- as a result the लौकिकज्ञानम् is अन्तवत् whereas this अलौकिकज्ञानम् is अनन्तम् ।
Another important point --
the usage - ज्ञानं ब्रह्म has got two purposes -
to avoid any कारक , such as कर्तृकारकम् , करणकारकम् etc.
to suggest that it does not have जडरूपता like मृत्तिका etc.

शांकरभाष्यम् --
सत्यादिशब्दा न परस्परं संबध्यन्ते परार्थत्वात् । विशेषणार्था हि ते । अत एव एकैकःविशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षः ब्रह्मशब्देन संबध्यते सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्म अनन्तं ब्रह्मेति ।

..... ज्ञानं ज्ञप्तिः अवबोधः। भावसाधनः ज्ञानशब्दः न तु ज्ञानकर्तृ ब्रह्मविशेषणत्वात् सत्यानन्ताभ्यां   सह ।
.... ज्ञानं ब्रह्मेति कर्तृत्वादिकारकनिवृत्यर्थं मृदादिवत् अचिद्रूपतानिवृत्यर्थं च प्रयुज्यते ।
शंकराचार्य **rakes up another point –**
since ब्रह्मन् **is** अप्रसिद्ध **(not popularly known - esoteric)**
there will be शून्यार्थता **like**
शाशशृङ्गम् **? No ,** सत्यं **,** ज्ञानम् **and** अनन्तम् **are both** विशेषण**s and** लक्षण**s ---**
सत्यादीनाम् अनृतादिधर्मनिवृत्तिपरत्वात् विशेष्यस्य ब्रह्मणः उत्पलादिवत् अप्रसिद्धत्वात्
मृगतृष्णांभसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ।
एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः॥
इतिवत् शून्यार्थतैव प्राप्ता सत्यादिवाक्यस्य इति चेत् ? न , लक्षणार्थत्वात् ।
(... यस्मात् लक्षणार्थप्रधानानि विशेषणानि न विशेषणप्रधानान्येव ।
....समानजातीयेभ्य एव निवर्तकानि विशेषणानि विशेष्यस्य ।
लक्षणं तु सर्वत एव यथावकाशप्रदात्राकाशमिति)
विशेषणत्वे’पिसत्यादिशब्दानां लक्षणार्थप्राधान्यम् इति अवोचाम। शून्ये हि लक्ष्ये अनर्थकं लक्षणवचनं , लक्षणार्थत्वात् मन्यामहे न शून्यार्थता इति ।
(उत्पलादिवत् अप्रसिद्धत्वात् -- वैधर्म्येण दृष्टान्तः - यथा उत्पलादि प्रसिद्धं तथा ब्रह्म न प्रसिद्धम् -- Korada)
शंकराचार्य further clarifies the meaning of ज्ञानं ब्रह्म --
this does not mean --- ' ज्ञानम् means ब्रह्म ’ - but ’ ज्ञानम् is a sign of ब्रह्मन् ’ - there is no वाच्यवाचकभाव but सामानाधिकरण्यम् -ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ।
(depending on विवक्षा , in some cases there can be तादात्म्यम् or वाच्यवाचकभाव -- ’तस्य वाचकः प्रणवः ’ - योगसूत्रम् ।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म , वृद्धिःआदैच् , अमरा निर्जरा देवाः -
तादात्म्यम् - ’ भेदसहिष्णुः अभेदोपचारः) ।
-- अत एव च न ज्ञानकर्तृ ,तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म
। तथापि तदाभासवाचकेन बुद्धिधर्मविषयेण ज्ञानशब्देन तल्लक्ष्यते
न तु उच्यते ।
योगानुशासनम् **(3-17)** --
शब्दार्थप्रत्ययानाम् इतरेतराध्यासात् सङ्करः तत्प्रविभागसंयमात्
सर्वभूतरुतज्ञानम् ।
How can a संयमी (the trinity of धारणा , ध्यान and समाधि is called संयमः त्रयमेकत्र संयमः – योगसू.) can understand the languages of birds and animals - is the question . This सूत्रम् is in response to this question --
there are three things - शब्दः अर्थः and ज्ञानम् (प्रत्ययः) - due to super-imposition - such as --
शब्द एव अर्थः - अर्थ एव ज्ञानम् - ज्ञानमेव शब्दः --- गौरिति शब्दः -
गौरित्यर्थः - गौरिति ज्ञानम्
- they are united as an amalgam (नीरक्षीरवत् सङ्करः - difficult to separate)
if a संयमी can separate the above three then he will be in a position to understand the languages of birds and animals .
व्याकरणम् --
This system is built depending on बौद्धार्थ -- ' अर्थवत् अधातुः
अप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ’ पा ।
Patanjali , in पस्पशाह्निकम्, explains the meaning of शब्दशब्द as -
येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स
शब्दः ।
So संप्रत्ययः (ज्ञानम्) of an अर्थ is to be attained thru शब्द ।

By बौद्धार्थ , words such as शशशृङ्गम् , वन्ध्यापुत्रः etc are also covered - i e although there is no a thing that is tangible it can be taken as a प्रातिपदिकम् ।
योगिन्s call the same as विकल्पात्मकज्ञानम् (यो सू 1-9) --
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ।
शब्दं ज्ञानं च अनुपततीति शब्दज्ञानानुपाती - अर्थरहित इत्यर्थः ।
अर्थ is of two types - वस्तु (real) and बौद्धार्थ (imaginary).
श्रीहर्ष in his खण्डनखण्डखाद्यम् (खण्डखाद्यम् is an Ayurvedic tonic) quotes the famous line from Kumarila's श्लोकवार्तिकम् --
अत्यन्तासत्यपि ज्ञानम् अर्थे शब्दः करोति च।

Means of *receiving* it, (~ways of knowing it)as per our Indian tradition

There are प्रमाणानि - प्रत्यक्षम् ,अनुमानम् , उपमानम् , शाब्दम् ।
The number of Pramanas differs from system to system .

****

ईश्वरः -----

These issues of सृष्टि etc are discussed in उपनिषत्s and seminal works of वेदान्त , such as शाङ्करभाष्यम् **(प्रस्थानत्रयम्) ,** वेदान्तपञ्चदशी **,** सुरेश्वराचार्यवार्तिकम् etc.
There is one thing called ब्रह्मन् / परब्रह्मन् and it is निर्गुण , निराकार etc.
It has got a शक्ति called माया , which is required to see that the beings face their कर्म (पुण्यम् / पापम्) ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते (इन्द्रः = ब्रह्मन्) --बृ **2-5-19**
मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम् --श्वे **4-10**
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया --गी **7-14**

The ब्रह्मन् wished to exhibit itself in so many forms -
तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति - छां **6-2-1**
... तानि च तेजो’बन्नानां सृष्टिम् उक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ ,तानि चतेजो’बन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह - ’ सेयं देवतैक्षत , हन्त अहम् इमाःतिस्रः देवता अनेन जीवेन आत्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ’ (छां 6-3-2) --- ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् **-**
ईक्षत्यधिकरणम् **- 1-1-6**
The निर्गुणब्रह्मन् became जगत्कारणम् due to the उपाधि / adjunct called माया ।
In other words ईश्वर / ब्रह्मन् is managing the transactions of the universe .
This is difficult to digest without गुरूपदेश । In पुराणs the same concept is explained through stories.
When ब्रह्मन् is the cause of सृष्टि , associated with the उपाधि called माया , then it is सगुण ।
मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मादिषु देहवत्सु सुखतारतम्यम् अनुश्रूयते ।
ततश्च तद्धेतोः धर्मस्य तारतम्यं गम्यते ।
---ब्र सू शां भा समन्वयाधिकरणम् **1-1-4**
ब्रह्माद्याः स्तम्बपर्यन्ताः प्राणिनो’त्र जडा अपि ।
उत्तमाधमभावेन वर्तन्ते पटचित्रवत् ॥ वेदान्तपञ्चदशी
-चित्रदीपप्रकरणम् - 5
In देवताधिकरणम् of ब्र सू शां भा , it is proposed that even देवताs are eligible for मोक्ष ।
Just like in the earlier कल्प ,धाता created सूर्य ,चन्द्रमाः ,आग्नि etc.
कृष्ण , शिव etc are on the top as they have the qualifications of अष्टैश्वर्य / भगवान् -
ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयः देवतावचनाः शब्दाः चेतनावन्तम् ऐश्वर्याद्युपेतं तं तं देवात्मानं

समर्पयन्ति , मन्त्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात् । अस्ति हि ऐश्वर्ययोगात् देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिः अवस्थातुं , यथेष्टं तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् । ---- ब्र सू शां भा **1-3-33**

So since they have the capacity to take any form due to ऐश्वर्य (अष्टैश्वर्याणि)।

In other words the so called देवताः are superior - then come ऋषिs - then मनुष्याः and so on and so forth.

If there is सत्त्वगुण in plenty then the जीव is called देवता , रजोगुण then मनुष्य , तमोगुण then पशुपक्ष्यादि ।

By serving देवता (or योगाभ्यास) one would get चित्तशुद्धि that leads to मोक्ष (चित्तशुद्धि helps in attaining ज्ञानम् , which in turn leads to मोक्ष – ज्ञानादेव तु कैवल्यम् । Nowhere it is stated that चित्तशुद्धि gives मोक्ष) ।

The subject is profound and tough and as such it requires a गुरु / आचार्य ।

Translations may not suffice to satisfy .

****

प्रामाण्यम् ---

The following may be useful to counter the ' scholar ' --

1. He is called a 'scholar ' - according to Indian Tradition if one has studied पदवाक्यप्रमाणशास्त्राणि (व्याकरणम् , मीमांसा and न्यायवैशेषिके) then only he is considered a विद्वान् / पण्डित and he will be eligible do discuss big and small issues . The one who is doing Research is also called a Scholar !

2. The first point is-are the quotations really authoritative ? Patanjali (in पस्पशाह्निकम्, महाभाष्यम्) cautions about the authority of any given text -

क्व पुनरिदं पठितम् ? भ्राजा नाम श्लोकाः । किंच भोः श्लोका अपि प्रमाणम् ? किंचातः ? यदिप्रमाणम् , अयमपि प्रमाणम् भवितुम् अर्हति ..... प्रमत्तगीत एष तत्रभवतः ।यस्तु अप्रमत्तगीतः तत्प्रमाणम् ।
So one can at the outset refute many quotations put forth by the 'scholar'.

3. There is the problem of interpolations in Dharmasastras, Puranas ,Itihasas etc . First this problem is to be solved .

4. If a statement in Dharmasastra goes against Veda then the latter prevails.
श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सदा ॥ जाबालिः(गौतम स्मृ प्र3अ1 |

5. We cannot decide as to what is said in Veda with regard to a specific aspect as all the 1130 Vedasakhas are not available (only 12/13 are there).

6.The युगधर्म also has to be taken into consideration - people generally take all विधिs and निषेधs , that are said in Vedas etc as they are .

7. There are no so many castes in Vedas etc - only four , that too , according to गुण and कर्म - how can one justify the application of the same to the present day society ? Today most of the ब्राह्मणs are जातिब्राह्मणs.
No doubt , in शङ्खस्म्रुति etc some names are given to the children born out of inter-caste marriages - today they are called Backward Castes etc. So the original वर्णव्यवस्था is no longer applicable .

8. Naturally , people do have some habits such as पशुमैथुनम् (sex with animals) and the same was banned in धर्मशस्त्रs whereas the same was banned in Switzerland / Belgium (?) just last year only !

8. Did the ' scholar ' study at least 50 स्मृतिs - there is ' यवनादीनांश्राद्धम् ' । We never look down anybody . Other people also have to follow the धर्मs prescribed for ब्राह्मणs - it is clearly stated .
****

अभियोगः – अभियुक्तः ---

पूर्वमीमांसा - व्याकरणम् - वेदान्तः ---

In धर्मशास्त्रs etc the term अभियोग is used (check with व्यवहारकाण्ड) in the sense of निन्दा - also in regional languages like Telugu. अमर says it is कलहाह्वानम् - अभियोगस्त्वभिग्रहः।

पूर्वमीमांसा -

Jaimini while discussing शब्द and अपशब्द ruled -
अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् (1-3-26)
-- you cannot have both शब्दs and अपशब्दs to denote a meaning .
शबरस्वामी explains -
... तस्मात् अमीषाम् एकः अनादिः । अन्येऽपभ्रंशाः। हस्तः करः पाणिःइत्येवमादिषु तु अभियुक्तोपदेशात् अनादिः अमीषाम् अर्थेन संबन्ध इति । (सिद्धान्ते युक्तिः)
Then there will be the question as to how to know the तत्त्वम् (noumenon) - these are शब्दाः and others are अपशब्दाः?
Jaimini rules -
तत्र तत्त्वम् अभियोगविशेषात् स्यात् 1-3-27
शाबरभाष्यम् -
कथंतत्र तत्त्वं शक्यं विज्ञातुम् ? शक्यम् इत्याह । अर्थिनो हि अभियुक्ताभवन्ति । दृश्यते च अभियुक्तानां गुणवताम् अविस्मरणम् उपपन्नम् ।प्रत्यक्षं चैतत् गुण्यमानं न भ्रश्यते इति । यम् अभियुक्ता उपदिशन्ति एष एव साधुरिति , साधुरिति अवगन्तव्यः ।
(गुणः = आवृत्तिः)

Here is भाष्यविवरणम् of गोविन्दामृतमुनि -
अभियोगः = लक्षणात्मकव्याकरणशास्त्राभ्यासः, तद्वन्तः अभियुक्ताः ।
अभियोग means those who have studied व्याकरणम् which prescribes the सधुशब्दs .
अभ्यासः = पुनः पुनः मननम् ।
कुमारिलभट्ट (1-3-29) explains --
लक्षणश्रवणाभ्यासात् अभियोगः प्रवर्तते ।'
लक्षणम् = व्याकरणम् (लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् - महाभाष्यम् , पस्पशाह्निकम्) ।
So strictly speaking --
अभियोगः = व्याकरणाध्ययनम् तस्य मननम् च ।
अभियुक्तः = the one who has both the above things.
व्याकरणम् --
भर्तृहरि , while discussing the impact / incapacity of तर्क as a deciding factor says that one day another better scholar may propose otherwise and as such even if the तर्क is employed by an expert ,after a lot of effort, it may not stand --
यत्नेनानुमितो'प्यर्थः कुशलैः अनुमातृभिः।
अभियुक्ततरैः अन्यैः अन्यथैवोपपद्यते ॥ वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डः 34
This is a very popular verse .
Here Hari by the word अभियुक्त means a great scholar .
In works like काव्यप्रकाश , this term is used in the sense - scholars in व्याकरणम् etc.
Under पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (6-3-109 पा) कैयट used the word अभियोग in the sense of गुरूपदेशं विना (without गुरूपदेश) - if someone learns a शास्त्रम् without गुरूपदेश he learnt it thru अभियोग (Korada learnt पूर्वमीमांसा thru अभियोग)|

वेदान्तः -
Under the सूत्रम् - ’ तर्काप्रतिष्ठानात् अन्यथानुमेयमिति चेत् एवमपिअनिर्मोक्षप्रसङ्गः ’ (ब्र सू 2-1-11) of ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम्, शंकराचार्य
quoted verbatim the above verse of भर्तृहरि |
Under the same सूत्रम् ,वाचस्पतिमिश्र , the author of भामती quoted the verse as it is .
Finally ,अभियुक्त is one with the thorough knowledge of व्याकरणम् , मीमांसा etc. - a top level scholar who can be quoted.
****

अभावः – स्वरूपवान् ---

अभावस्तु स्वरूपवानपि - किरणावळी
There is a नियम --
येनेन्द्रियेण यद् द्रव्यं गृह्यते तेनेन्द्रियेण तन्निष्ठा जातिः तदभावश्च गृह्यते ।
So when घटाभाव is taken we require its प्रतियोगी - अर्थात् घटः । घट has got some स्वरूपम् - and in घटाभाव there will be घटस्वरूपम् in the first place and then its अभाव |
But there is a difference -
घट has got चाक्षुषप्रत्यक्षम् whereas घटाभाव would have मानसप्रत्यक्षम् --
सर्वदर्शनसंग्रहः - औलूक्यदर्शनम् -----
अभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमेनमानसत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् आलोकाभाव एव् तमः । न चविधिप्रत्ययवेद्यत्वेन अभावत्वायोग इति सांप्रतम् । प्रलयविनाशावसानादिषुव्यभिचारात् । न च अभावे भावधर्माध्यारोपः दुरुपपादः । द्ःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विभागत्वाभिमानस्य च दृष्टत्वात् ।

...... न च अधिकरणग्रहावश्यंभावः ! अभावप्रतीतौ अधिकरणग्रहावश्यंभावानङ्गीकारात्। अपरथा ’ निवृत्तकोलाहलः ’ इति शब्दप्रध्वंसः प्रत्यक्षो न स्यात् इतिअप्रामाणिकं परवचनम् (भाट्टमतखण्डनम् - Korada) | तत्सर्वमभिसन्धाय भगवान्कणादः प्रणिनाय सूत्रम् --

द्रव्यगुणकर्मनिवृत्तिवैधर्म्यात् अभावः तमः (वै सू 5-2-19)

Since आकाश (that is अप्रत्यक्षम्) is the अधिकरणम् of शब्द the शब्दप्रध्वंस cannot be प्रत्यक्ष ।

अभावस्तु ... निरूप्यते - स च असमवायत्वे सति असमवायः ।

Kanada did not enumerate अभाव among the पदार्थाः । Rather he put it as a separate entity at the end . It was उदयन and others who said -वैशेषिकम् is not षट्पदार्थी but सप्तपदार्थी ।

Since अभाव is accepted as a द्रव्यम् , they should try to justify .

In वेदान्त (अद्वैतम्) - गगनकुसुमम् , शशशृङ्गम् etc are called तुच्छम् । So in order to avoid अभाव being called तुच्छम् - all this प्रयास - and the हेतुवचनम् - न तु तुच्छत्वात् ।

Panini and Kanada have got एकवाक्यता in terms of अभाव - refer to सम्बन्धसमुद्देशः - पदकाण्डः - वाक्यपदीयम् ।अभावः स्वरूपवान् ’ - is difficult to prove in terms of द्रव्यम् (सत्) । But since they (उदयन et al) argue - Kanada initially enumerated भावपदार्थs and then went for अभावपदार्थ , they only have to explain how can it be रूपवान् ।

प्रतियोगिनिरूपणाधीनः अभावः - is accepted by all .

But within my limited knowledge of न्यायवैशेषिक , I have not come across this रूपवान् अपि अभावः ।

द्व्यणुक , त्र्यणुक etc is also not logical - Samkaracarya refuted this concept in सूत्रभाष्यम् । He refers to वैशेषिकाः by the name - अर्धवैनाशिकाः ।

केवलशशशृङ्गपदम् अपार्थकम् इति उदयनाचार्याः ।

गदाधरभट्टाचार्यास्तु मणिविवरणावसरे
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावखण्डने --
'शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः ' - इति वदन्ति ।
Anyway since you have asked for a list of books on this vast subject called अभाव I provide some --
1. पाणिनीयम्
महाभाष्यम् under - नवेति विभाषा , नञ् , अव्ययं समीप....,
विरामो'वसानम् etc
वाक्यपदीयम् - संबन्धसमुद्देशः - पदकाण्डः ।
लघुमञ्जूषा - निपातार्थविचारः
2. मीमांसा
शाबरभाष्यम् - प्रत्यक्षसूत्रम् ।
अभावपरिच्छेदः - श्लोकवार्तिकम्
3. खण्डनखण्डखाद्यम्
4. शाब्दतरङ्गिणी - द्वितीयः तरङ्गः (VSubrahmanyaSastri,The Sanskrit Edn Society, Madras , 1969)
****

ईश्वरः एकः एव – बहुरूपः **---**

Let us take a fresh look at the situation --
In the first place we do not have either Hinduism or Religion .
If you argue that since the term Hinduism has gained currency let us take it as a synonym of सनातनधर्म , at least temporarily , then okay .
धर्म cannot be translated (Al India Radio does as Religion) as it is pregnant with meaning and conforms to meaning - ध्रियते जनैः इति धर्मः ।
If धर्म is translated as Religion it is wrong as the back translation fails -- Religion = मतम्(not धर्म) । मतम् means इष्टम् , i e liked by some people (but not all) .

धर्म is universal - applicable to all irrespective of caste and Religion -- सत्यं वद , धर्मं चर , अहिंसा परमो धर्मः etc.
All we have is सनातनधर्मः - सनातनः = नित्यः ; धर्मः = धर्मः । And the same is अनादि --
in सनातनधर्म (even outside) , we have to accept certain things as अनादि --
अद्वैत - वेदान्तिन्s accept six अनादिs - जीव also among them and the कर्म , since associated with जीव , is also अनादि ।
मीमांसकs do not accept प्रलय - न कदाप्यनीदृशं जगत् (the universe had never been different than what it is today), यः कल्पः स कल्पपूर्वः (each कल्प is preceded by a कल्प) .
The relation between शब्द and अर्थ is as old as (i e अनादि) the same between इन्द्रिय and विषय -
इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिरर्थैश्शब्दानां संबन्धो योग्यता तथा ॥ वाक्यपदीयम् , पदकाण्डः, संबन्धसमुद्देशः।
So also other दर्शनानि ।
Such a धर्म , that is अनादि is supported by वेद (जात्येकवचनम्) that is also अनादि ।
वेद proposes a thing called ब्रह्मन् as the very cause of the universe .
The same is also called परमात्मा , which can , being indestructible , manifest into many ' things' - सर्वं खलु इदं ब्रह्म , नेह नानास्तिकिञ्चन (उप.) ।
In सिद्धान्त there is only one ईश्वर worshipped with many names and in many forms –
इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ऋग्वेदः , 1-164-46

In order to arrest the cycle of death and birth , one has to realize the ब्रह्मन् । The same is called मोक्षः ।
There are two ways - सगुणोपासना and निर्गुणोपासना ।
The former is easier than the latter.
शिवः , विष्णुः , गायत्री etc are for सगुणोपासना and the entities are called - देवः or देवता (the latter applicable to both genders) .
भगवान् is another name of देव - what is / are भग and who is भगवान् ?--
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ विष्णुपुराणम्, 6-5-74
अणिमा , महिमा, गरिमा , लघिमा , प्राप्तिः , प्राकाम्यम् , ईशित्वम् , वशित्वम् - अष्टैश्वर्याणि ।
ईश्वरः is a term used for both सगुणब्रह्मन् and निर्गुणब्रह्मन् ।
ईश=ऐश्वर्ये - ' स्थेशभासपिसकसो वरच् ' पा सू - अन्तोदात्तः (स्थावरः, ईश्वरः, भास्वरः, पिस्वरः, कस्वरः) ।
Now one has to decide as to whether ' God ' can be a faithful translation of ईश्वर " ।
This is just a brief account to counter the concept of Religion .
वाद or विवाद can be there between समानौ ।
The terminology used by 'others' (monotheism etc) does not mean anything in terms of Indian Philosophy .
ब्रह्मन् - देवः - जीवाः - निर्जीवाः - is the order.
****

पवमानपञ्चसूक्तम् ---

The ninth Maṇḍalam is called Pavamānamaṇḍalam as all the Sūktas here address Pavamānasomadevatā (the deity called Pavamānasoma)

http://ancientindianwisdom.com

There are 114 Suktas in ninth Mandalam and 1108 ऋक्s .

It starts with --
स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।
and ends with --
तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव ।
Eighth Mandalam has got 1636 ऋक्s in 92 Suktas.
गणानां त्वा गणपतिम् -- seen in the snapshot as the first ऋक् is in 8/23(1)
It may be noted --
the ऋषिs of these Suktas are not new - गृत्समद etc , the द्रष्टs of the ऋषिमण्डलानि from 2 nd to 7 th , in the same order, are taken . Therefore it is assumed that the 9 thMandalam is compiled by putting together all the पवमानसोमदेवताकसूक्तs from ऋषिमण्डलs .
My information is from the books of TTD (Tirumala Tirupati Devasthanam) and other ऋग्वेदसंहिता published from Andhra .
I got some information from one of my close relatives , who has got theoretical and practical knowledge of it –
Name of the book - वैदिकसप्तशतीपवमानपञ्चसूक्तप्रयोगः
Script
देवनागरी and तेलुगु
Available with -
Sri Narendra Kapre , Hyderabad , Phone - 040-27501471
What is this ? -
starting with - स्वादिष्ठया मदिष्ठया -four सूक्तs (610 Mantras) + fifth सूक्त --- is called पवमानपञ्चसूक्तम् (some people take 610 Mantras only and call it पवमानसूक्तम्) ।
Purpose --
पवमानहोमः / पवमानपञ्चसूक्तहोमः(?)
Who are doing this -

ऋग्वेदिनः , केरळीयाः , माध्वाः, दत्तसंप्रदायानुसारिणः (may be in Maharastra also - Kapre belongs to Maharastra , settled in Andhra.
What is the context ? --
पवमान(पञ्चसूक्त) होमः -
1.विवाहानन्तरम् रजस्वलादोषनिवारणार्थम्
2. (नूतन-) गृहप्रवेशानन्तरम्
3.दत्तचरितस्य चतुरध्यायपारायणानन्तरम्
****

श्लोकपठनम् ---

1) We can do sandhipariccheda while reciting or quoting a sloka from, say, Rāmāyaṇa or Subhāṣita ?
For clarity it is better to recite / quote असंहितम् (without सन्धि) - it depends on the standard of audience - one has to follow विलंबितवृत्ति (शिष्याणाम् उपदेशार्थम् वृत्तिरिष्टा विलंबिता - नारदीयशिक्षा)

2) will the purity of the sloka be affected by such sandhi paricchedaḥ ?
No
3) when we teach such slokas to youngsters or freshers to Samskṛtam , will it not be easy for them to recite back if we do sandhi paricChedaḥ ?
Yes - after learning in विसन्धि form by a student , you will slowly shift to the form with सन्धि ।
4) Or, should we recite the sloka in the original form and then explain the padavibhāgaḥ?

Initially you will teach in विसन्धि form - then with सन्धि - slowly the student will get the verse - then explanation - पदच्छेदः पदार्थोक्तिः etc.
In the case of small words you may not go for विसन्धि --
स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ (रघु 4-1)
Stage 1 - स राज्यम् ,गुरुणा दत्तं , प्रतिपद्याधिकं , बभौ ।
If a foreign student cannot pronounce then you will change - प्रतिपद्य, अधिकम् बभौ ।
पदच्छेदः - सः , रज्यम् , गुरुणा , दत्तम् , प्रतिपद्य , अधिकम् , बभौ ।
5) Are there any Śāstraic restrictions or injunctions in this regard?
No , we generally follow the अविच्छिन्नगुरुशिष्यपरंपरा ।
6) Will the same rules be applicable when we recite Mantas?
During recitation of मन्त्रs also it will be like that .
The गुरु should have been a पदिक and क्रमिक -then only he can teach संहिता ।
Initially two or four words are given - शं च मे मयश्च मे ,प्रियं च मे'नुकामश्चमे (or प्रियं च मे , अनुकामश्च मे) - then the parts are combined (I learnt पुरुषसूक्तम् + नमकम् + चमकम् from my father in fifteen days , with a single सन्था per day) - so it depends on the student's ability - there may be an एकसन्थाग्राही ।
स राज्यं , रज्यं गुरुणा , गुरुणा दत्तम् , दत्तं प्रतिपद्य , प्रतिपद्याधिकं , अधिकं बभौ , बभाविति बभौ - is the क्रम ।
****

University /विश्वविद्यालयः – प्राचीनं नाम ---

'Ancient times ' means where to start and where to end ?

If we take पाणिनीयम् --

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे (2-1-41) - Patanjali explains -

यथा तीर्थकाकाः न चिरं स्थातारो भवन्ति एवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति ।

In पस्पशाह्निकम् also - न तद्वत् शब्दान् प्रयुयुक्षमाणः वैयाकरणकुलं गत्वा आह - कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्ये इति ।

'समर्थः पदविधिः'(2-1-1) - Patanjali gives the example - देवदत्तस्य गुरुकुलम् (गमकत्वात् समासः)।

'समानतीर्थे वासी ' (4-4-106) - this is for सतीर्थ्यः - तीर्थम् = गुरुः (गुरुकुलम्) ।

So the students used to go to गुरुकुलम् or a तीर्थम् and get education .

Sometimes it is a single गुरु who could impart all विद्यास्थानानि (14 or 18) -

निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यम्

अचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः।

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे

कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति॥ (रघुवंशः 5-21)

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमात्तम् (ibid 5-4)

Kautsa got all 14 विद्याs from Varatantu(Patanjali under भाषायां सदवसश्रुवः says - कौत्सः पाणिनिम् उपससाद)|

Here Varatantu was a ऋषि as well as गुरु - so his was an आश्रम -

कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः

श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम्।(ibid 5-6)

Some Gurus were not able to teach all 14 , then the student used to go to different गुरुकुलs .

I was told at Ujjayini that बलराम and कृष्ण learntविद्याs in सांदीपनि-आश्रम there . It means सांदीपनि was a ऋषि and गुरु as well - so आश्रम ।

नलन्द and तक्षशिला were centers of learning - विद्यापीठम् or something like that - just like काशीविद्यापीठम् । There will be many गुरुs to teach many branches .

May be someone coined विश्वविद्यालयः as an equivalent to University - it is modern.

Some people did not like - लयः (नाशः) - so Andhra University, Visakhapatnam, Andhra Pradesh (where I studied) is आन्ध्रविश्वकलापरिषत् ।

Newspapers etc. prefer आन्ध्रविश्वविद्यालयः।

****

शशशृङ्गादिशब्दानाम् अर्थबोधः ---

व्याकरणम् - योगः - न्यायः **(**प्राचीनः - नव्यः**)** - पूर्वमीमांसा - वेदान्तः - सांख्यम् - खण्डनखण्डखाद्यम्
व्याकरणम् --
Panini ruled - अर्थवत् अधातुः अप्रत्ययः प्रातिपदिकम्

Here अर्थ means बौद्धार्थ (not बाह्यार्थ) - घटं कुरु means बुद्धिस्थं घटं बाह्यस्थं कुरु ।
This aspect is said by Patanjali under - परः सन्निकर्षः संहिता , स्थानिवदादेशो’नल्विधौ , हेतुमति च etc.
Under स्त्रियाम् ,Katyayana and Patanjali offers examples like - ' असत्तु मृगतृष्णावत्’ , ’गन्धर्वनगरं यथा’ (वार्ति) ।
Under तदस्यास्त्यस्मिनिति मतुप् ,Kaiyata clarifies --
न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । यावत् बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतः तावत्पदस्य प्रयोगाभावः । तस्मात् बुद्धिसत्तासमाविष्टो’र्थो विधिनिषेधजननादिभिःसंबध्यते - वृक्षो’स्ति , वृक्षो नास्ति , वृक्षो जायते इति ।अत्यन्तासतो’पि बहिः शशविषाणादीनर्थान् बुद्ध्या विषयीकृत्यशशविषाणादिप्रयोगः....।
Nagesa in लघुमञ्जूषा (बौद्धार्थस्य वाच्यत्वनिरूपणम्) -
शशशृङ्गालीकादिशब्दानां प्रातिपदिकत्वसिद्धिरपि बौद्धार्थवत्त्वेनैव उपपद्यते ।
वाक्यपदीयम् **also explains this aspect.**
योगानुशासनम्(1-9) --
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः
वस्तुशून्यत्वे’पि शब्दं च ज्ञानं च अनुपतति इति सः विकल्पात्मकः बोधः ।
प्राचीनन्यायः--
बुद्धिसिद्धं तु तदसत् - इतिन्यायसूत्रम्शशविषाणादीनां असत्पदार्थाना बौद्धार्थत्वं प्रतिपादयति ।
Modern commentators interpret this सूत्रम् differently .
उदयनाचार्य says - केवलशशशृङ्गपदम् अपार्थकम् (निग्रहस्थानम्) ।
नव्यन्यायः--
गदाधरभट्टाचार्याः मणिविवरणावसरे
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावखण्डने वदन्ति -- ’ शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः’ ।

Note that the बौद्धार्थ of वैयाकरणs is refuted by नव्यनैयायिकs but here they say -
<यद्यपि अत्यन्ताभावविषयकशब्दबोधे सप्तम्यन्तानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारः कारणम् ,प्रकृतवाक्ये च शशपदं न सप्तम्यन्तम् ।
तथापि शशश्रुङ्गादिपदजन्यपदार्थोपस्थितिमूलकः शशे शृङ्गाभावःइत्याकारकः मानसबोधो जायते**>**
अत्र विद्वांसः प्रमाणम् -- शशस्य शृङ्गः शशशृङ्गः इत्येव समासः ।
शाब्दतरङ्गिणी **of V Subrahmanyasastri**, discusses this issue but his leaning towards नव्यन्याय in certain matters is unacceptable .
पूर्वमीमांसा --
अत्यन्तासत्यपि ज्ञानम् अर्थे शब्दः करोति हि -श्लोकवार्तिकम्**-** चोदनासूत्रम् - 6
This is a popular quotation mostly attributed to खण्डनकार **(** श्रीहर्ष **)** as he quoted this (similar verse is there in वाक्यपदीयम् - वाक्यकाण्ड also) .
न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ (रघुवंशः **1-27)**
संजीविनी **of Mallinatha**--
अथवा अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न स्वरूपतो’स्तीति अर्थः।
मृगतोयस्य विज्ञाने कारणत्वेन कल्प्यते ।
द्रव्यान्तरे विषाणं च शशस्यात्मा च कारणम् ॥
शशशृङ्गधियः ...
अत्यन्ताननुभूतो’पि बुद्ध्या यो’र्थः प्रकल्प्यते। (ibid निरालंबनवादः 111,112,113)
बाह्यार्थविषयत्वं च बुद्धीनां प्रतिपादितम् ।
....

निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत् । (ibid आकृतिवादः - 8, 10)
वेदान्तः --
वेदान्तिनां मते इदं ज्ञानं तुच्छम् इत्युच्यते ।
सांख्यम् --
नानिर्वचनीयस्य ख्यातिः तदभावात् (सां सू)
ख्यातिः = ज्ञानम् ।

केषाञ्चन शब्दानाम् अर्थाः ---

मित्रावरुणः-अच्छावाकः-ग्रावः-अध्वर्युः-प्रतिप्रस्थाता-नेष्टा-उन्नेता-सविता-ब्राह्मणाच्छंसी-आग्नीध्रा-पोता-उद्गाता-प्रस्तोता-प्रतिहर्ता-सुब्रह्मण्यः-उपद्रष्टा

कल्पः (श्रौतसूत्रम्) - मीमांसा
यागस्वरूपम् -- द्रव्यम् , देवता च --- पूर्वमीमांसा
यागस्वरूपम् -- द्रव्यम् , देवता , त्यागश्च --- श्रौतसूत्रम्
Please note the following --
the gamut of शब्दs is put under four headings in महाभाष्यम् (ऋलृक्) --
जाति - गुण - क्रिया – संज्ञा |
Among them , one should not try to translate संज्ञाशब्दs - an explanation in parenthesis / foot notes / end notes may be offered .
The list , except two or three , contains the संज्ञाs of ऋत्विक्s that are required for different
यागs . But four of them are common --
1.होता -- one who recites ऋग्वेद ।
2.उद्गाता - सामवेदः
3.अध्वर्युः - यजुर्वेदः
4. ब्रह्मा - अथर्ववेदः (all वेदs)
ब्रह्मा is he overall supervisor (सर्वैः ब्रह्मा) of the याग ।
In प्रायश्चित्तs , where ever the terms - जपति , जुहोति are heard it is ब्रह्मा who has to perform .
The सोमयागs require many priests .
I shall provide a list of 16ऋत्विक्s (सदस्य is added as the 17 th one by बौधायनश्रौतसूत्रम् as a ऋत्विक् to be kept in reserve) and the same gives you the information as to with which of the four ऋत्विक्s the other is associated --

1. ऋग्वेदः -- होता (also in अग्न्याधेयः , दर्शपूर्णमासौ , पशुबन्धः)- मैत्रावरुणः (पशुबन्धः) - अच्छावाकः
- ग्रावस्तुत्
2.सामवेदः – उद्गाता - प्रस्तोता – प्रतिहर्ता - सुब्रह्मण्यः
3.यजुर्वेदः -- अध्वर्युः (also in अग्निहोत्रम् , अग्न्याधेयः, दर्शपूर्णमासौ , पशुबन्धः) - प्रतिप्रस्थाता - नेष्टा
- उन्नेता |
4.अथर्ववेदः -- ब्रह्मा (also in अग्न्याधेयः , दर्शपूर्णमासौ , पशुबन्धः)
- ब्राह्मणाच्छंसीआग्नीध्रः / अग्नीत्
(also in अग्न्य़ाधेयः , दर्शपूर्णमासौ , पशुबन्धः) - पोता - सदस्यः (न नियतः, , यदि आवश्यकः - बौधायनः) |
1. मैत्रावरुणः -- याज्यया मित्रावरुणौ यजति
2.ब्राह्मणाच्छंसी -- इन्द्रं यजति I वेदस्य ब्राह्मणभागेभ्यः मन्त्रान् पठति I
3.पोता -- मरुतः यजति I
4.नेष्टा -- त्वष्टारं तत्पत्नीश्च यजति I
5.आग्नीध्रः -- अग्निं यजति |
6. सुब्रह्मण्यः -- (= इन्द्रः) अध्वर्युः होतारं एकाम् ऋचं पुनरुच्चारणायआदिश्य , सुब्रह्मण्यनिगदं पठतु इति सुब्रह्मण्यं आदिशति Iसुब्रह्मण्यनिगदाः इन्द्रस्य आह्वानरूपाः I
The rest of the information can be had from the seven श्रौतसूत्रग्रन्थs and it is difficult to explain all details here .
****

देवनागरिलिपिः ---

There were no punctuation marks before 15th Century , according to a source .
In order to indicate the end of an अध्याय , some sages used repetition of the last सूत्रम् or a word --

1. वेदान्तदर्शनम् (बादरायणः) -- एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः (end of first अध्याय)
2. छन्दश्शास्त्रम् (पिङ्गलः) -- अष्टौ वसव इति (इति - is to indicate the end of first अध्याय)
3. निरुक्तम् (यास्कः) -- नैघण्टुकानि नैगमानि इह इह (end of first अध्याय)

How old is this problem of संहिता (speech and writing) --
it is as old as यजुर्वेद –
Jaimini , in his पूर्वमीमांसादर्शनम् - (2-1) - defined ऋक् , साम and यजुस् --
सा ऋक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था
गीतिषु सामाख्या
शेषे यजुश्शब्दः
But if we look at यजुर्वेद it is difficult to decide the length of a यजुस् (यजेः उस्) -
इषेत्वोर्जेत्वा वायवस्थोपायवस्थ ......
Then he started यजुःपरिमाणाधिकरणम् (2-1-14-46) --
अर्थैकत्वात् एकं वाक्यम् साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्
यजुः means वाक्यम् ।
Sabarasvamy explains --
अथ प्रश्लिष्टपठितेषु यजुःषु कथम् अवगम्येत - इयदेकं यजुरिति ?
यावता पदसमूहेन इज्यते तावान् पदसमूहः एकं यजुः ।
कियता इज्यते ? यावता क्रियायाः उपकारः प्रकाश्यते ।
तावद्वक्तव्यत्वात् वाक्यमित्युच्यते । तेनाभिधीयते -
अर्थैद्कत्वादेकं वाक्यमिति । एतस्मात् चेत् कारणात् एकवाक्यता भवति ।
तस्मात् एकार्थः पदसमूहो वाक्यम् ।यदि च विभज्यमानं साकाङ्क्षं पदं भवति ।
किम् उदाहरणम् ? देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इति ।

.....एकं वाक्यम् एकं यजुरिति सूत्रं व्याख्यातम् -- भाष्यविवरणम् ।
Here Kumarilabhatta clarifies that the same वाक्यलक्षणम् is applicable in मन्त्र ,ब्रह्मण and लोक -
यजुर्भेदं च मुक्त्वैतत् वाक्यैकत्वस्य लक्षणम् ।
मन्त्रब्राह्मणलोकेषु वक्तव्यं क्वोपयुज्यते ॥
अस्त्यस्मिन् आकाङ्क्षा इति साकाङ्क्षम् (महाभाष्यम् under विभाषा साकाङ्क्षे पा सू 3-2-114)
The same वाक्यनिर्वचनम् is taken by other systems (implied are योग्यता and आसत्ति) and अमरकोश (सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता) ।
The वाक्यलक्षणम् (समर्थः पदविधिः , 2-1-1) , ' एकतिङ् ' (वाक्यम्) offered by Katyayana is technical and is useful only in व्याकरणम् - समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः (वा) -
निघातादिव्यवस्थार्थं शास्त्रे यत्परिभाषितम् ।
साकङ्क्षावयवं तेन न सर्वं तुल्यलक्षणम् ॥ (वाक्यपदीयम् , वाक्यकाण्डः, 3)
Even in some पाणिनिसूत्रs , such as विप्रतिशेधे परं कार्यम् (परम् or अपरम्) , स्वरितेनाधिकरः (स्वरितेन अधिकारः or स्वरिते नाधिकारः) Patanjali discusses the issue.
So the answer / device provided is - व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहात् अलक्षणम् (परि)
The best we can do is to teach शास्त्रविधि , but follow the punctuation marks in writing in terms of संहिता ।
संयोगादिर्वा। If there is a combined or doubled consonants between two vowels the first consonant should be the part of the preceding vowel and the second consonant should be the part of the succeeding vowel.
अन्तादिवच्च (6-1-85) ' एकः पूर्वपरयोः ' - अनुवृत्तिः -- यो'यमेकादेशः सः पूर्वस्य अन्तवत् परस्य आदिवत् स्यात् ।

In the earlier post I quoted Patanjali (ङः सि धुट्) in this regard .
May be also --
अलो’न्त्यस्य (1-1-52) - उत्सर्गः , आदेः परस्य (1-1-54) and
अनेकाल्शित्सर्वस्य (1-1-55) - अपवादौ ---
’ अलो’न्त्यस्यादेःपरस्यानेकाल्शित्सर्वास्येत्यपवादविप्रतिषेधात्
सर्वादेशः ’ -- वार्तिकम् (1-1-54).
In case there is any clash between प्रातिशाख्या and पाणिनि ,
then पाणिनि prevails .
****

Chillies / मरीचम् (black / white pepper) ---

Chillies are non-Indian and are brought from Chile (look at the shape of the country) - this is known thru uninterrupted tradition.

For the taste of कटु , Indians have been using black/white pepper/ मरीच (also आर्द्रकम् - ginger) .
Chillies , unlike Cabbage etc, have entered the Indian kitchen - even on the day of death ceremony (आब्दिकम्) .
शुचिर्विप्रः शुचिः कविः –तैत्तिरीयसंहिता **(**पुण्याहवाचनमन्त्राः**)** ।
Pl note that chillies are not an exact substitute for pepper.
Tender pepper causes phlegm (कफः) whereas the ripe/dry ones kill the same(even today the dicoction of मरीच and शुण्ठी (dry ginger) is taken against fever /cold/cough).
Chillies (रक्तमरीच - - वस्तुगुणदीपिक in Telugu) are good for bones, joints and against मधुमेह , body would be lighter - but if taken too much -would kill वीर्यम् (sperm) and damage the blood .
Sesame oil (तिलतैलम्) would check the affects of Chillies.
हितं भुञ्ज्यात् मितं भुञ्ज्यात् न भुञ्ज्यात् अमितं हितम्

हितम् = the dish that is suitable to one's body.
Since you want to introduce a menu in your Vedic village
सात्विकाहार is recommended --
आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः।
रस्याः स्निग्धाःस्थिराः हृद्याः आहाराः सात्त्विकप्रियाः॥भगवद्गीता
17-8
Obviously ,Chillis fall under राजसाहार --
कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः।
आहारा राजसस्येष्टा द्ःखशोकामयप्रदाः॥ ,, 17-9
अतिकटु - अत्यम्ल - अतिलवण etc - says शांकरभाष्यम् ।
आमयः = रोगः **(**रोगव्याधिगदामयाः **-** अमरः**)**
It is not possible to explain these verses without the knowledge of चरकम् / सुशृतम् / वाग्भट ।
I have taken the term कटु in the sense it is used in चरकसंहिता (सूत्रस्थानम् - 1-65) --
स्वादुरम्लो’थ लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।
कषायश्चेति षट्को’यं रसानां सङ्ग्रहः स्मृतः॥
It is interesting that Ayurvedic books list vaata – pitta - kaphagunas of these non-Indian origin plants and their parts too.
It is not difficult - आयुर्वेद is a way of life . Here is चरकसंहिता - सूत्रस्थानम् --
रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मः चलो’थ विशदः खरः ।
विपरीतगुणैः द्रव्यैः मारुतः संप्रशाम्यति ॥ 59
सस्नेहम् उष्णं तीक्ष्णं च द्रवम् अम्लं सरं लघु ।
विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैः आशु प्रशाम्यति ॥ 60
गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैः गुणाः ॥ 61
स्वाद्वम्ललवणा वायुं , कषायस्वादुतिक्तकाः ।

जयन्ति पित्तं , श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः॥ 66
(कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वास्वम्ललवणाः कफम् ।
कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ॥)
There are many details and they can be had from commentary of चक्रपाणि |
अतिकटु - अत्यम्ल - अतिलवण etc - says शांकरभाष्यम् ।
अतिकटु, this means that if taken in exess , then it is rajasika, otherwise not.
The following may be useful , since you are referring to menu in a Vedic village --
what prompted Samkaracarya to apply the following न्याय in the present श्लोक --
द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वादौ च श्रूयमाणं पदं द्वन्द्वघटकपदैः प्रत्येकं संबध्यते
सुश्रुत says that one should consume all the six tastes (sorry I have to search for the reference) till the end of life .
Otherwise what happens ?
There will be ओजःक्षय (AIDS) -
ओजः is the cause of बलम् (बलाधिष्ठानम् अरोग्यम्) -
... ओजो बलम् । ब्रह्म क्षत्रम् **...(काठके - संज्ञानम् विज्ञानम् प्रज्ञानम् ...10)**कृष्णयजुर्वेदः ।
ओजो’सि सहो’सि । बलमसि भ्राजो’सि **...(काठके - लोको’सि स्वर्गो’सि ...21)**कृष्णयजुर्वेदः ।
बलं च मे ओजश्च मे **(रुद्रम् - चमकम्)**कृष्णयजुर्वेदः |
ओजो बलम् (चित्तिप्रश्नः – तैत्तिरीयारण्यकम्) - कार्यकारणयोः अभेदविवक्षायाम् - आयुर्वै घृतम् इतिवत् ।
अथातो वेदोत्पत्तिम् अध्यायं व्याख्यास्यामः - beginning of सुश्रुतसंहिता ।

So Samkaracarya applied the above न्याय and interpreted the verse.
Usages like भैषज्यते (2/3 अध्याय - सूत्रभाष्यम्) etc reveal his knowledge of वैद्यकम्।
Therefore , one should not give up any taste altogether - save medical conditions .
षड्रुचिs are widely discussed in अध्याय 42 (रसविशेषविज्ञानीयः) of सुश्रुतसंहिता (also 63 उपरुचिs).
Chillis are by nature रेचनकारकाः (laxatives) - antidote is sugar (products) , buttermilk , khaskhas etc.
More important is - the जगत् is अग्नीषोमीयम् (अग्नि / सोम) - so every 'thing' can be put either under the quality of ' उष्ण / hot ' or ' शीत / cool ' .
Balance of hot and cool has to be maintained .
In addition we also need to explore the usage of the words 'kaṭu,' 'tikta,' and 'tīkṣṇa' in non-Ayurvedic works. Is there an overlap in the meanings of these words when used outside an Ayurvedic context? If there is, then the commentators are perhaps justified in interpreting tīkṣṇa as kaṭu and kaṭu as tikta.
Here the problem is this -- **there are 6 रसs and 63 उपरसs (I coined this word) . They have their meanings clearly described in** वैद्यशास्त्रम् ।
1. In such a situation one need not go for taking उपरस for रस -- this is called श्रुतहानिः अश्रुतकल्पना च **(**ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम्**)**- what is clearly understood is being given up and what is clearly not said is being taken up as प्रमाणम् - it is a दोष ।
2.You have quoted निघण्टुs to exhibit that कटु and तीक्ष्ण are synonyms . Let me also quote the following --

अमरकोशः **(**कालवर्गः) - तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत् (तीक्ष्णं **means** अत्युष्णम्)
मेदिनीकोशः -- तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके---- (तीक्ष्ण **means sea-salt)**
नानार्थरत्नमाला --तीक्ष्णं क्लीबे विषे युद्धे समुद्रलवणायसोः।
त्रिषु तिग्मे क्षुते क्षारे शोणस्त्वरळुपादपे ॥ (तीक्ष्ण **means poison / sea-salt / too hot /** क्षार)
So , which meaning to take - if the commentators have taken तीक्ष्ण **for** कटु **, then what is the** विनिगमकम्
(एकपक्षयुक्तिसाधकम्**) ? - any norm/** न्याय **in saying - this is only correct and not the other.**
You may take usages from different sources -
महाभाष्यम् **(**समर्थः पदविधिः **2-1-1) --**
यो ब्रूयात् - पुरस्तात् आदित्य उदेति , पश्चादस्तं गच्छति , मधुरो गुडः , कटुकं शृङ्गवेरम् इति , किं तेन कृतं स्यात् ?
यद्यपि अभ्यन्तरः , न तु गम्यते । नहि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते , शृङ्गवेरमिति वा कटुकत्वम् !
(गम्यते = प्रकारतया गम्यते**);** शृङ्गवेरम् = आर्द्रकम् **/ ginger**
I am not going deep into the details - some scholars opined that द्रव्यम् is important whereas others held it is रस and so on .
Then also there will be problem(आयुर्वेदः) ।
Please note whatever is discussed by **Patanjali in terms of** द्रव्यम् **and** गुण **, in the same**
सूत्रम् **, is very much in line with** वैद्यकम्।
Here isवाक्यपदीयम् **(** पदकाण्डः **-** वृत्तिसमुद्देशः **- 100) --**
यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः।
अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः ॥
what does this mean ?

Finally , one , as per the tradition , should follow पदवाक्यप्रमाणशास्त्राणि **for preparing a commentary / translation .**
At the end of 16th अध्याय of भगवद्गीता it is clearly stated that one should follow the शास्त्रम् -
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामचारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ 23
तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ **24**
Then there is the question by **Arjuna** in the present अध्याय -ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य ...
So there is beautiful सङ्गति।
Here I have followed the मीमांसान्याय **(**शाबरभाष्यम् **-** हेतुवन्निगदाधिकरणम् **1-2-13-29) in deciding the meaning of this** वाक्यम् **-**
न विधौ परः शब्दार्थः (विधायके शब्दे परः लक्ष्यः शब्दार्थः न भवति इत्यर्थः)
So let us take the वाच्यार्थ **of (**अति**)** कटु।
Let us see the very purpose - menu is to be prescribed for the people in three Vedic villages - they may not like all this discussion .
हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्।
मानं च तच्च यत्रोक्तम् आयुर्वेदः स उच्यते ॥ चरकसंहिता **,** सूत्रस्थानम् **, 1-4-1**
If a गर्भिणी **asks me something I shall refer to** गर्भिणीव्याकरणम् **(**सुश्रुतसंहिता**-3** अध्या**) , rather than** रसोत्पत्ति ।
****

शाकटायनः --

There are two शाकटायनs a per the texts / references –

one is a वैयाकरण and the other is स्मृतिकर्ता |

Patanjali under उणादयो बहुलम् says- (सर्वं नाम धातुजम् आह निरुक्ते) शकटस्य च तोकम् and in निरुक्तम् also there is reference . Both refer to the same person.
There is शाकटायनस्मृति (see स्मृतिसन्दर्भः from Culcatta).
It is difficult to say whether both वैयाकरण and स्मृतिकार are different or one.
I think both are one (reference to the latter is also available in works such as निर्णयसिन्धु ।
<u>योगिनः शीघ्रगतौ प्रमाणम् --</u>
बलेषु हस्तिबलादीनि (योग्सूत्रम् 3-24)
व्यासभाष्यम् -
हस्तिबले संयमात् हस्तिबलो भवति । वैनतेयबले संयमात् वैनतेयबलो भवति । वायुबले संयमात् वायुबलो भवति इत्येवमादि ।
प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्म-व्यवहित-विप्रकृष्ट-ज्ञानम् (,, 3-25)
ज्योतिष्मतीप्रवृत्तिरुक्ता मनसः । तस्यां च आलोकः तं योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वाविप्रकृष्टे वा अर्थे विन्यस्य तमर्थम् अधिगच्छति ।
(सूक्ष्म = small ,व्यवहित = obstructed , विप्रकृष्ट = at a far away place)
भुवनज्ञानम् सूर्ये संयमात् (3-26)
तत्प्रस्तारः सप्तलोकाः । .....
चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् (3-27)
चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराणां व्यूहं विजानीयात् ।
कायाकाशयोः संबन्धसंयमात् लघु-तूल- समापत्तेश्च आकाशगमनम् (3-42)
यत्र कायः तत्र आकाशम् । ......ततो यथेष्टम् आकाशगतिः अस्य भवति ।
ततो’णिमादिप्रदुर्भावः कायसंपत् तद्धर्मानभिघातश्च (3-45)

तत्र अणिमा भवति अणुः । लघिमा लघुर्भवति । महिमा महान् भवति । प्राप्तिः अङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् । .....
ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च (3-48)
कायस्यानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वम् । .....
जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः (4-1)
.... मन्त्रैः आकाशगमनाणिमादिलाभः । तपसा संकल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र यत्र कामग इत्येवमादिः। ...
निर्माणचित्तानि अस्मितामात्रात् (4-4)
एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।
प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ॥
संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव । (वायुपुराणम् 66-152)

<u>अतीन्द्रियज्ञानम् **--**</u>

1. those sages who saved Vedas word by word and kept Atharaveda mantras intact--it did not work.
This question was there hundreds of years ago . Before going to मीमांसान्याय ,ज्योतिषम् , अयुर्वेद , योग etc. let me first give the fundamentals --
जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिः औषधैः दानैः जपहोमसुरार्चनैः॥
It is शान्ति (degree of intensity is reduced) of a disease or something inauspicious rather than निवारणा (cure) -
Any ग्रहमन्त्र or any मन्त्र referred to by you is for शान्ति only -
अवश्यम् अनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म जन्मकोटिशतैरपि ।
(प्रारब्धकर्म must be faced by all and for a मुमुक्षु the संचितम् can be burnt - ज्ञानाग्निदग्धकर्मा)

A person is suffering from high fever - ग्रहजप (followed by तर्पणम् and होम - यथाशक्ति) is performed - he may move and do his duties - fever is there .
Someone did not perform सन्ध्यावन्दनम् for a long period – what is the प्रायश्चित्तम् ?
In any case since there is विच्छिन्ननित्यकर्म for exceptionally long period and he is considered a पतित / धर्मच्युत । Also neither any वेद not any धर्मशास्त्रम् (स्मृतिः) - I take 75 -- prescribes a

प्रायश्चित्तम् for such a specific aspect |

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ मनुस्मृतिः **, 11-44**

So प्रायश्चित्तम् is a must .

अवकीर्णी -- अवकीर्णी क्षतव्रतः (अमरः) - a ब्रह्मचारी who had sexual intercourse -- has got separate प्रायश्चित्तम् ।

I shall offer a couple of प्रायश्चित्तानि (since the देश / काल / परिस्थिति are not specified) and you may select a suitable and viable one -- the order is easiest to difficult ---

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ मनु **11-209**

So if one wants to kill the पाप , for which no प्रायश्चित्तम् is prescribed , he should create one as per his शक्ति and the amount of पापम् ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायस्चित्तमभोजनम् ॥ मनु **11-203**

The following is quoted by हरदत्त **in** मिताक्षरा **(**गौ ध सू **3-1-15)** and is the best --

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहणं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ मनुः **11-248**

= भूर्भुवस्सुवः ओम् + प्राणायाम 16 times - for one month regularly .It kills even भ्रूणहत्यापाप । (भ्रूणहत्यां वा एते घ्नन्ति -- अघमर्षणमन्त्रेषु) ।

हरदत्त adds -- होमाः कूष्माण्डहोमादयः प्रसिद्धत्वात् इह अनुक्ताः । तत्र श्रुतिः **- '** कूष्माण्डैर्जुहुयात् यो'पूत इव मन्येत **'** इत्यादि । गणहोमस्तु बोधायनोक्तः। -- हरदत्त **is quoting from** तैत्तिरीयारण्यकम् **-** स्वाध्यायब्राह्मणम् ।

My father used to suggest कूष्माण्डहोम for such people . (कूष्माण्डः = white pumpkin) |

कूष्माण्डामन्त्राः **(** **3** अनुवाकाः **-- starting with 1.** यद्देवा देवहेळनम् **2.** यददीव्यन्नृणमहम् **3.** आयुष्टे विश्वतो'दधत् **) from** स्वाध्यायब्राह्मणम् (this होम is ultimate) -- यद्देवा देवहेळनं देवासश्चकृमा वयम् । आदित्यास्तस्मान्मुञ्चततर्तस्यर्तेन मामित । देवा जीवनकाम्या यद्वाचानृतमूदिम । तस्मान्न इह मुञ्चत विश्वे देवास्सजोषसः । ....।

गौतम **(3-1-16)** -- suggests दानम् --

हिरण्यं गौर्वासो'श्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमिति देयानीति ।

How much time for जप etc (**ibid 3-1-17**) - depending on शक्ति etc. --

संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो वा द्वौ वैकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः षडहस्त्र्यहो'होरात्र इति कालाः । (one year - six / four / three /two

/ one month -- twenty four / twelve / six / three days -- one day) |

You need not consult any वेद / शास्त्र / पुराण etc .

We have to encourage children to learn वेद . शास्र etc .and see that they perform -- नित्य-नैमित्तिक-काम्य-प्रायश्चित्त-कर्माणि । Teach वेदान्त also in order to save them from निर्वेद (depression) |

Watch the videos if interested .

1.https://youtu.be/ChQzemhImnI

2.https://youtu.be/3aciVGOJkc4

2 Attachments

Suryamsusarma(8)Sandhyavandanam2762019.mp4
Suryamsusarma(8) Agnikaryam2762019.mp4

The boy is my दौहित्र - daughter's son . Now he is 11 yrs (6th Std) - already learnt गणपतिपूजा , पुण्याहवाचनम् , श्रीसूक्तम् , पुरुषसूक्तम् , नीराजनम् , मन्त्रपुष्पम् (लघु - गुरु) - presently learning रुद्रम्

(नमकम् - चमकम्) । I am teaching .

Pradyumnasarma (6yrs) , younger one , is going to have his उपनयनम् on 13 Jun 2022 .

Everyone of us should try to revive our आर्यसंस्कृति - सनातनधर्म -- expecting nothing in return .

प्रायश्चित्तकर्म is to be performed or not ?
What is the problem ?

Some ब्रह्मवादिन्s argued that the प्रायश्चित्तकर्मs need not be performed - others said hey have to be performed .
This discussion is seen in the earliest स्मृति , viz गौतमस्मृति **(** प्रश्नः **3** अध्यायः **1**) . I did not find anything like this in other स्मृतिs .
Haradatta , the author of मिताक्षरा , says that प्रायश्चित्तम् **is** नैमित्तिककर्म (सायणमाधव **in** वेदभाष्यभूमिका **did not count** प्रायश्चित्त **, although prescribed in** वेद **, as a separate** कर्म) --
ब्रह्महत्यादौ निमित्ते कर्तव्यो नैमित्तिको धर्मः प्रायश्चित्तम् ।
तत्र नैमित्तिकं वक्ष्यन् उक्तम् अनुभाषते --
सू 1 उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च । (जातौ एकवचनम् - धर्मा इत्यर्थः) ।
मिता -- प्रायश्चित्तस्य निमित्तान्याह --
सू 2 अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा लिप्यते यथा एतद् अयाज्ययाजनम् अभक्ष्यभक्षणम् अवद्यवदनं शिष्टस्य अक्रिया प्रतिषिद्धसेवनम् इति ।
मिता -- अयं पुरुष इति संघातवर्तिनं प्रत्यगात्मानं निर्दिशति (प्रत्यगात्मा - लक्षणा - तद्विशिष्टः पुरुषः - लिङ्गम् अविवक्षितम् -- स्त्री पुरुषो वा) । याप्यं कुत्सितम् (आयुर्वेदे याप्यः असाध्यः अन्यतरः रोगः) । याप्येन कर्मणा लिप्यते ।
....अवद्यम् अनृतासभ्यादि तस्य वदनं कथनम् (अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु पा सू **3-1-101**) |
.... तत्र उशना **--** आपद्विहितैः कर्मभिः आपदं तीर्त्वा पुनस्तेषां प्रायश्चित्तं चतुर्भागं कुर्यादिति । अभक्ष्यभक्षणग्रहणमपि आपदि व्याध्यादौ लशुनादिभक्षणविषयं च ।
(sometimes one has to take something prohibited , such as लशुनम् **(garlic) which is a good antibacterial , during some** व्याधि **| Then he may consume the same and perform** पादप्रायश्चित्तम्।

We used to give मद्यम् (Brandy) to newly-delivered -ladies as a medicine simply to sustain the body pains - there will be पुण्याहवाचनम्)
शिष्टं विहितं सन्ध्योपासनादि तस्य अक्रिया अकरणम् ।**....**

सू **3** तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् न कुर्यात् इति मीमांसन्ते

मिता -- तत्र तस्मिन् याप्यकर्मलोपे प्रायश्चित्तम् --
प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ (this verse is from आङ्गिरसस्मृति **, 4-1**)
इत्येवंलक्षणं कर्तव्यं न कर्तव्यमिति विचारयन्ति ब्रह्मवादिनः ।

तत्र केचित् --
सू 4 न कुर्यादित्याहुः ।
तत्र हेतुः --
सू 5 न हि कर्म क्षीयते इति ।
मिता -- हि शब्दो हेतौ । यस्मात् कृतं कर्म पुण्यं पापं च नान्तरेण उपभोगं क्षीयते इति ।......
सू 6 कुर्यादित्यपरम् ।
मिता -- कुर्यात्प्रायश्चित्तम् इति अपरं दर्शनम् । नास्मात्परम् अस्ति इति अपरसिद्धान्तः ।
तत्र प्रमाणत्वेन श्रुतिवाक्यान्युदाहरति --
सू 7 -- पुनः स्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायान्ति इति विज्ञायते ।
मिता -- अभक्ष्यभक्षणम् अवद्यवदनं पुनःस्तोमेन तरतीति च ।
असत्प्रतिग्रहादिदोषदूषिताः पुनःस्तोमनाम्ना एकाहेन इष्ट्वा पुनः सवनमायान्ति । सवनशब्देन कर्म उच्यते । पुनरपि श्रौतानि स्मार्तानि च
कर्माणि आयान्ति आप्नुवन्ति । तद्योग्या भवन्ति।

सू 8 -- व्रात्यस्तोमैश्चेष्ट्वा ।
मिता -- पुनः सवनमायान्तीति अनुषङ्गः । व्रात्याः यथाकालम् अनुपनीताः । तेषां कर्तव्याः प्रायश्चित्तयागाः व्रात्यस्तोमाः (व्रात्य is one who is not उपनीत on time . व्रात्यस्तोम्यागाः are performed for
those who are not उपनीत on time - गर्भाष्टामेषु ब्राह्मणम् उपनयीत -- आप गृह्य --a ब्राह्मण has to get उपनयनम् at the age of seven years and three months) .
सू 9 -- तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां यो'श्वमेधेन यजते ।.
सू 10 -- अग्निष्टुता अभिशस्यमानं याजयेदिति ।
मिता -- .... प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थो'यं विचारः ।
इदनीं येष्वाहत्य न प्रायश्चित्तं विहितं तेषु प्रायश्चित्तानि उपदिशति --
सू 11 -- तस्य निष्क्रयणानि जपः तपः होमः उपवासः दानम् ।
(निष्क्रयणम् = शोधनम्) ।

So गौतम **quoted** श्रुति**s in support of performing** प्रायश्चित्तकर्म **and** कर्मनाश **by that .**

We may quote further --

स्वाध्यायब्राह्मणम् (तैत्तिरीयारण्यकम् - 2 -15) -- अग्निं वै पाप्मा जग्राह तं देवा आहुतीभिः पाप्मानमपाघ्नन् आहुतीनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिः दक्षिणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य छन्दोभिः छन्दसाग् स्वध्यायेन
अपहतपाप्मा ।

सुश्रुतसंहिता - सूत्रस्थानम् 3 - 26) --
प्रायश्चित्तं प्रशमनं चिकित्सा शान्तिकर्म च ।
पर्यायास्तस्य निर्देशात् चिकित्सास्थानमुच्यते ॥

ज्योतिषम् **--**
जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैः जपहोमसुरार्चनैः ॥

भगवद्गीता **(4-37)** --
यथैधांसि समिद्धो’ग्निः भस्मसात्कुरुते’र्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥

You take any पुराणम् - there will you find the details of कर्म and related issues .

If one approaches you requesting for a remedy never say ' not needed " -- because **it goes against वेद-वेदाङ्ग -दर्शन-पुराण-इतिहास-उपवेद and so on .**

न बुद्धिभेदं जनयेत् अज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् -- गीता ।

न्यायदर्शनम् **--**
under 2-1-57 -- तदप्रामाण्यम् - अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः (न्यायसूत्रम्)
we take अनृत only
Vedic sentences are not truthful and therefore they are not प्रमाणम् ।
न्यायभाष्यम् --
शब्दस्यप्रमाणत्वं न संभवति , कस्मात् ? अनृतदोषात् -- पुत्रकामेष्टौ "पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेत " इति । न इष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्मदृश्यते , दृष्टार्थस्य वाक्यस्य अनृतत्वात् अदृष्टार्थमपि वाक्यम् "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः " इत्यादि अनृतमितिज्ञायते ।

one who wants a son should perform पुत्रकामेष्टि says वेद --
someone did it but he did not have a son - so वेदवाक्यानि are untruthful . When such sentences of दृष्टार्थ are false the ones of अदृष्टार्थ (for स्वर्ग etc) are also false !

न , कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् 58

भाष्यम् --

न अनृतदोषः पुत्रकामेष्टौ , कस्मात् कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् - इष्ट्यापितरौ संयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति । इष्टिः करणम् = साधनम् , पितरौकर्तारौ , संयोगः कर्म , त्रयाणां गुणयोगात् पुत्रजन्म , वैगुण्यात्विपर्ययः । इष्ट्याश्रयं तावत् कर्मवैगुण्यं - समीहाभ्रेषः ।कर्तृवैगुण्यम् - अविद्वान् प्रयोक्ता कपूयचरणश्च । साधनवैगुण्यम् - हविः असंस्कृतम् उपहतम् इति , मन्त्रा न्यूनाधिकाः स्वरवर्णहीना इति , दक्षिणा दुरागता हीना निन्दिता चेति। अथ उपजनाश्रयम् -- कर्मवैगुण्यंमिथ्यासंप्रयोगः, कर्तृवैगुण्यं योनिव्यापादः , बीजोपघातश्चेति ।साधनवैगुण्यम् इष्टौ अभिहितम् ।

That is not correct - why ? because due to defects related to कर्म , कर्ता and साधनम् -- ' by इष्टि , the father and mother , through union produce a son' -- if - the साधनम् , i e इष्टि , कर्तारौ पितरौ and the कर्म their union - are associated with the right and prescribed procedure then there will be पुत्रजन्म , otherwise न पुत्रजन्म ।

1.इष्टिः -

कर्मवैगुण्यम् - समीहाभ्रेषः= क्रियाभ्रंशः (procedure not followed)
कर्तृवैगुण्यम् - कर्ता does not know the procedure(अविद्वान्) ,
कपूयचरणः = निन्दिताचारवान् (without good conduct)
साधनवैगुण्यम् - हविः(होमद्रव्यम्) संस्कारहीनम् ; उपहतम् = अपक्वं दधि , भ्रष्टं वा , मन्त्राः without proper स्वर / वर्ण ; दक्षिणा is the amount received from wicked people , or less or अदानयोग्या ।

उपजनः **(पुत्रोत्पादनम्)** --
कर्मवैगुण्यम् - मिथ्यासंप्रयोगः (not proper union - the sperm did not enter the womb) . (16 days are ऋतुकालः - ’ ऋतौ उपेयात् ’ - गौतमधर्मसूत्रम् , 5-1)
कर्तृवैगुण्यम् -
योनिव्यापादः - योनिदोषः - a defective womb , unfit for गर्भधारणा (अधिकमैथु -नादिना -मैथुनम् once in two days) ; बीजोपघातः = the sperm is defective
Although it is not said by वात्स्यायन , we can bring in ज्योतिषम् and explain -
बुध , शनि and केतु are नपुंसकग्रहाः । Fifth house (from लग्नम्) is पुत्रस्थानम् - गुरु is पुत्रकारक - we have to check the horoscopes of both wife and husband and find out whether any नपुंसकग्रह is there in पञ्चमस्थानम् - गुरुदृष्टि or any गुरुसंबन्ध is there or not to fifth house - most of the time it is very difficult to estimate the बलाबल of planets - should there be नपुंसकग्रहs in the fifth house of both wife and husband and no गुरुदृष्टि , then they cannot have any children.
So do check whether the अथर्वमन्त्रs are recited by a good विद्वान् and all the procedure is followed perfectly .
शंकराचार्य **in** अध्यासभाष्यम् says - पश्वादिभिश्च अविशेषात् (पण्डितानाम्) ...प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते , अनुकूले च प्रवर्तन्ते - there is no difference between scholars and animals .
Finallyअक्षपाद rules --
मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यम् - आप्तप्रामाण्यात् , 2-1-68
मन्त्रs are being used as antidote to the poisons of cobra , scorpion etc and आयुर्वेद (सुखदुःखे हिताहिते - सुश्रुतः) are seen yielding results - so वेद is also to be taken as a reliable authority .

पूर्वमीमांसा --
Under औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः ...
बादरायणस्यानपेक्षत्वात् 1-3-5
there is a discussion --
चित्राक्षेपवादः --
वेद says ' चित्रया यजेत पशुकामः ’ - one desirous of cattle should perform चित्रेष्टि ।
Someone performed the चित्रेष्टि but there were no animals , immediately ?
First one should understand the sentence correctly - it did not say that the effect will be immediate - so at another point of time the result will be there - i e अदृष्टम् (कर्म) is also to be taken into consideration .
2.So what is the use of **Yogipratyaksha** and their compositions. We see that thousands of people across the globe are benefited thru योगाभ्यास (fundamentals only) and आयुर्वेद (plastic surgery , laparoscopy etc- सुश्रुत) . Is it possible to author such great works by a single person without योगिप्रत्यक्ष ? Okay let there be a matching work now !य़ोग is not working for IT people because they are trained at midnight -कर्मवैगुण्यम् ।
The दर्शनानि ,वेदाङ्गानि etc are प्रमाणम् because they are authored by ऋषिs who do not have - भ्रम (confusion / illusion), प्रमाद (अनवधानता = lack of concentration), विप्रलिप्सा (परप्रतारणेच्छा - a tendency to cheat others) etc.
3.If you say chanting those composition make people free and they get Mukti from this Maayaa, then no further question
No , never , I do not discuss Mukti with everybody - in वेद there are both spiritual and mundane things .

मुक्ति is only for those who have शमदमादिसंपत्तिः ,
नित्यानित्यवस्तुविवेकः etc qualifications.
****

शिष्टाः ---

शिष्टाः outside आर्यावर्त --
Within महाभाष्यम् there are instances to show that Patanjali accepted the usages as शिष्टव्यवहार that is acceptable to व्याकरणम् । One has to go thru the entire work of Patanjali - then also - ' भाष्याब्धिः क्वअतिगंभीरः ' (कैयटः) –

1. शवतिः गतिकर्मा कंबोजेषु भाषितो भवति - पस्पशा
2. ईदूतौ च सप्तम्यर्थे , 1-1-19

वार्तिकम् --
तत्रापि सरसी यदि - वार्तिकम्
भाष्यम् --
तत्रापि सिद्धम् । कथम् ? यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः अस्ति ।
अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः । कथम् ?
दक्षिणापथे हि महांति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते ।
' अपथो देशे ' - दक्षिणापथ is parts of present Maharastra and Andhra .
The usage is in ऋग्वेद (7-103-2) -
"दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् "
At the time of Patanjali (and earlier - Manusmrti), no doubt ,आर्यावर्त was the abode of आर्यs . But later most of them had come to South - Kumarila ,Samkaracarya , Ramanujacarya , Madhvacarya and many others are शिष्टाः।
Even today there are many who follow आर्यसंप्रदाय across South India.
Under नञ् (पा सू) Patanjali says -
अब्राह्मणम् आनय इत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्य आनयनम् प्राप्नोति

Fetch a non-Brahmana - any Brahmana can be brought !How ? Because every Brahmana is a non-Brahmana in one aspect or the other
Similarly , these शिष्टs may not have all the qualities (कुम्भीधान्याः) but still they are शिष्टs (अलोलुपाः etc).
Change in culture is clearly stated by Patanjali -- दीर्घसत्राणि एकेनापि वर्णेन अनर्थकेन --
Patanjali made प्रत्याख्यानम् (rejecting a सूत्रम् saying it is not necessary) of some सूत्रs - स्वं रूपम् ... , विरामो'वसानम् etc - but this is not the सिद्धान्त -
No one should edit Panini - also Nagesa in शेखर says that the mental stress , in case those सूत्रs are deleted , is heavy . So before hand Patanjali (1-1-1) says thus.

We do encourage students to study and do Research in various branches of Indian Philosophy ,i e we do follow - पुराणमित्येव न साधु सर्वम् ।
' अपरस्परसंभूतम् ... 'is an example .
The point is that 25 years of experience tells me that students do not want to learn or work hard .
Standards are fast deteriorating .
सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ (रामायणम्) ।
****

प्रातिभासिकसत्यम् --

-- 'प्रतीतिकालमात्रसत्ता' = ज्ञानकालमात्रसत्ता ।
प्रातिभासिकः --
प्रतिभासः --

भासृ = दीप्तौ (भ्वादिः) - प्रतिभासनम् प्रतिभासः - पचाद्यच् (नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः पा 3-1-134) or घञ् (हलश्च पा 3-3-121)
भस = भर्त्सनदीप्त्योः (जुहोत्यादिः) - घञ् (हलश्च)
प्रातिभासिकः --
प्रतिभासःप्रयोजनम् अस्य - ठञ् (’ तदस्य ’ from समयस्तदस्य प्राप्तम् पा 5-1-103 ,अनुवर्तते -- ’प्रयोजनम् ’ 5-1-108 इति ठञ् , ठस्येकः पा 7-3-50), ’ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ’ पा 6-1-191 - आद्युदात्तस्वरः ।
What is प्रयोजनम् ?
यमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् -न्यायसूत्रम् **1-2-24**
Therefore ,प्रतिभासः ज्ञानस्य प्रकाशनम् प्रयोजनम् अस्य प्रातिभासिकः ।
शब्दशक्तिस्वभावात् अनृतज्ञाने अस्य शब्दस्य वृत्तिः ।
मूलम् - सत्यं च अनृतं च सत्यमभवत् यदिदं किंच तत्सत्यमित्याचक्षते (तै उ 2-6-7)
मरुमरीचिकायां प्रातिभासिकं सत्यम् अस्ति - कारणम् ? तत्रापि सत्यरूपं ब्रह्मैव अस्ति ।
ब्रह्म is the आधार of प्रातिभासिकसत्यम् , व्यावहारिकसत्यम् and पारमार्थिकसत्यम् ।
also check with बृहदारण्यकोपनिषत् (1-6-3 and 2-1-20) -
नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ; तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्।
****

जातिः --

What is जाति ? - the property that is seen in all द्रव्यs in the same form - in all cows we find गोत्वम् and the same is called जाति or सामान्यम् ।
Sometimes the शब्दस्वरूपम् itself can be जाति ।

द्रव्यम् is प्रधानम् - गुणः is अप्रधानम् - why ?
Because all other things, viz जाति, गुण, क्रिया and संज्ञा, have द्रव्यम् as their resort (आश्रयः) ,i e can not have independent existence, so all these things, which are the प्रवृत्तिनिमित्तम्(cause of behavior) are called गुणs (unimportant things).
On the other hand any one of the above four things can be a द्रव्यम् by विवक्षा as विशेष्यम् / भेद्यम् - 'भेद्यत्वेन विवक्षितः'
(वा प , 3-भूयोद्रव्यसमुद्देशः)
Katyayana while explaining the सूत्रम् - ' तस्य भावः त्वतलौ ' - offers the following वार्तिकम् --
यस्य गुणस्य भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशः तदभिधाने त्वतलौ
गुणः - भेदकः (ie which separates the thing from other things) - जाति etc which is the
meaning .
भावात् - विद्यमानत्वात् - due to existence
द्रव्ये - in द्रव्यम्
शब्दनिवेशः - शब्दस्य प्रवृत्तिः (behavior of शब्द)
Due to the existence of which meaning ,ieजाति etc there will be the usage of शब्द , that is भाव and the same will be denoted by त्व and तल् |
द्रव्य means anything (जाति , गुण etc)
Some words may denote only गुण । Then the प्रत्यय will be in the गुणसमवायिनिसामन्ये - the जाति that is there in गुण with समवायसंबन्ध(नित्यसंबन्ध) -रूपत्वम् ,घनता / घनत्वम्।
There are some words , which denote both गुण and गुणी - if it is गुण then the भावप्रत्ययwill be in गुणसमवायिनि सामान्ये - शुक्लत्वम्।
If it denotes गुणी then the भावप्रत्यय will be in गुण - शुक्लत्वम् (पटस्य)

समता साम्यम् समत्वम् - just different प्रत्ययs are added - in the same sense.
Sometimes there won't be any difference of meaning --
महाभाष्यम् **(1-1-1)** -
वृद्धिरादैच् ... कुत्वं कस्मात् न भवति , ' चोः कुः पदस्य' इति ?
Here Patanjali means both the words - कुः and कुत्वम् mean the same .
गौः - गोशब्दस्वरूपम् ; गौः - गोशब्दार्थः ।
शब्दस्वरूपम् is also one of the meanings - प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
This is a vast subject.
This is a very important question - is there जाति in क्रिया?
जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः (न्यायसूत्रम् , 2-2-67)
- one of जाति, आकृति and पदार्थ will be the प्रधानार्थ and the rest are अप्रधानार्थs.
As the time passed आकृति is put under जाति -
जातिमेवाकृतिं प्राहुः व्यक्तिराश्रियते यया ।
सामान्यं तच्च पिण्डानाम् एकबुद्धिनिबन्धनम् ॥ (श्लोकवार्तिकम् – आकृतिवादः , 3)
So ,जाति or व्यक्ति is the meaning and the other is also the meaning , but secondary - this is applicable to all शब्दs.
आकृतिः क्रियार्थत्वात् (पूर्वमीमांसा - आकृत्यधिकरणम् , १-४)
First जाति will be denoted by a शब्द (and व्यक्ति follows)
In व्याकरणम् it is clearly stated -
पदार्थानाम् अपोद्धारे जातिर्वा द्रव्यमेव वा ।
पदार्थौ सर्वशब्दानां नित्यावेवोपवर्णितौ॥(वाक्यपदीयम्, पदकाण्डः, जातिसमुद्देशः-2)
संबन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः॥ 33

संबन्धिभेदात् = द्रव्यभेदात् ; सत्तैव = महसामान्यमेव; सर्वेशब्दाः = जातिगुणक्रियासंज्ञाशब्दाः।
गवादिव्यक्तिभिन्नसत्ताजातौ एव सर्वे शब्दाः नियतरूपेण सन्ति।
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।
सा नित्या सा महान् आत्मा तामाहुः त्वतलादयः॥ 34
ताम् = जातिम्
Panini read a number of Sutras in the sense of भाव (जातिः) - तस्य भावस्त्वतलौ (तद्धितः) - गोत्वम् / गोता ;भावे (कृत् on धातु) - घञ् - पाकः ।
Kaiyata in पस्पशाह्निक or महाभाष्यम् elaborates -
भाष्यम् -
किं पुनः आकृतिः पदार्थः , आहोस्वित् द्रव्यम् ?
प्रदीपः -
... क्रियास्वपि जातिर्विद्यते ,सैव धातुवाच्या । पठति - पठतः - पठन्तिइत्यादेः अभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात् तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः।
****

घनपाठः---

हन हिंसागत्योः - अदादि
'मूर्तौ घनः' (पा 3-3-77) - हन् + अप् - घन + अप् -- घनः
This is a रूढशब्द - रूढिः = प्रसिद्धिः ।
Name of a विकृतिपाठ - संज्ञाशब्दः(need not necessarily have a derivative meaning)
रूढिर्योगम् अपहरति / योगाद्रूढिर्बलीयसी
First the term was used by व्याडि (author of संग्रह) in शैशिरीयशाखा -
शैशिरीये समाम्नाये व्याडिनैव महर्षिणा ।
यटाद्या विकृतीरष्टौ लक्ष्यन्ते नातिविस्तरम्॥
जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः।

अष्टाउ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः॥ विष्णुपुराणम् **1-5**
Some scholars want the definition -
अन्तात्क्रमं पठेत्पूर्वम् आदिपर्यन्तमानयेत् ।
आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः॥ ऋग्वेदसंहिता ,
****

संस्कृतम् आर्यभाषा --

मीमांसा - व्याकरणम् - न्यायः - ज्योतिषम्
The issue is discussed in the above शास्त्रs -
The purport of आर्यम्लेच्छाधिकरणम् (1-3-10) is summarized by Nagesabhatta in लघुमञ्जूषा **(बौद्धार्थनिरूपणम् - अपभ्रंशे'पि शक्तिसत्त्वम्)-**
सा च शक्तिः साधुष्विव अपभ्रंशेष्वपि शक्तिग्राहकशिरोमणेः व्यवहारस्य तुल्यत्वात् ।

........आर्यम्लेच्छाधिकरणस्यतु इदं तात्पर्यम् - तत्र यद्यपि आर्या यवशब्दं दीर्घशुक्केषु प्रयुञ्जतेतमेव च बुद्ध्यन्ते । म्लेच्छास्तु प्रियङ्गौ तमेव च बुद्ध्यन्ते।म्लेच्छपदेन अनार्याः। तथापि आर्यप्रसिद्धेः बलवत्त्वात् दीर्घशूकपरतैव इतिसिद्धान्तितम् ।
...तृतीयस्य सन्देहे विकल्पबोधे वा आर्यप्रसिद्धेःबलवत्त्वात् वेदे तद्बोध एव उचितः इति।

....न्यायभाष्यकारो'पि आप्तोक्तः शब्दः इति सूत्रे अर्थसाक्षात्कारवान् आप्तः स यथादृष्टार्थबुबोधयिषया यं प्रयुङ्क्ते स प्रमाणशब्द इति ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानम् आप्तलक्षणम् इत्याह ।

If there is a meaning that is not known to शिष्टs then the one offered by अशिष्टs may be taken -चोदितं तु प्रतीयेत अविरोधात् प्रमाणेन (जै सू 1-3-10)

प्रमाणेन = बलवत्तरप्रमाणेन अविरोधात् ; चोदितम् = अनार्यैः(म्लेच्छैः) उक्तः पदार्थः; प्रतीयेत = प्रमाणम् इति प्रतिभाति।

In ज्योतिषम् many यवनभाषाशब्द s had entered - Pundit केदारदत्त जोशी , a commentator on बृहज्जातकम् (पीठिका) offered the following list -
क्रियास् = क्रियः ; टारस् = ताबुरि ; डिडुमाय = जित्तुम ; काविस्नास् = कुलीर ; लियोन् = लेय ; पाथेनास = पाथोन ......
अनफा , सुनफा , दुरधुरा (names of सुयोगs) are also from यवनभाषा ।
वितेनुरिङ्गालमिवायशः परे (नैषधम्-**1**) – इंगालः = अङ्गारः।
****

दानम् – यजुर्वेदः---

दानम् should be offered to a ब्राह्मण , who learnt वेद -- where is this said and why ?तैत्तिरीयारण्यकम् - 2 (स्वाध्यायब्राह्मणम्)-15

(आहुतीनां यज्ञेन)यज्ञस्य दक्षिणाभिःदक्षिणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य छन्दोभिःछन्दसागं्स्वाध्यायेन अपहतपाप्मा**...**।

So, if the दानम् is offered to a ब्राह्मण (श्रोत्रिय - श्रोत्रियंश्छन्दो'धीते पा सू 5-2-84) he can he can get rid of the पाप through स्वाध्याय । Others cannot do it .

एकश्रुतिः---

“The earlier Pontiff of Sringeri Peetha, HH Sri Abhinava Vidyatirtha Swamiji has said: 'If a person is doing the Gayatri as a sadhana by chanting it always, then there is no need for the focus on svaras, etc.' This is about the 'anavaratajapa' of a mantra a spiritual sadhaka has received as upadesha”.

The above statement incurs पाणिनिविरोध –

एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ (पा 1-2-33) , न यज्ञकर्मणि अजपन्यूङ्खसामसु (पा 1-2-34)

What is एकश्रुति ?

’एकश्रुतिनिर्देशात्सिद्धम् । एकश्रुतिःस्वरसर्वनाम ,यथानपुंसकं लिङ्गसर्वनाम ’ – महाभाष्यम्। (**दाण्डिनायनहास्तिनायन....6-4-174**)

If the स्वर-s - उदात्तानुदात्तस्वरिताः - are given up then it is called एकश्रुति --

स्वरभेदप्रत्यस्तमयेन निपातनं सर्वस्वरलौकिकप्रयोगसंग्रहार्थमित्यर्थः --कैयटः।

Why यज्ञकर्मणि ? स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव ।

So , except in - जप , न्यूङ्ख and साम - one can recite वेद in एकश्रुति -- during यज्ञकर्म।जप - any जप ।What is न्यूङ्ख ? -- there are sixteen मन्त्र-s ending in ओ (not ओम्) -- **’** आश्वलायन **--** चतुर्थे’हनि **’** ।

It is a good practice to quote proper authority while making statements and that is the tradition - because common people follow whatever is said by a विद्वान् / पीठाधिपति / गुरु / आचार्य etc –

ययद्यदाचरति श्रेष्ठःतत्तदेवेतरोजनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ गीता **3-21**

श्रेष्ठः = a noble man

“But if Gayatri Mantra is chanted mentally with one pointed concentration importance need not be given to Svaras. It is sufficient to do just the Japa” ----------- पीठाधिपतिः

Now there is not onlyपाणिनिविरोध **but also** मीमांसा **-** महाभाष्य-स्मृति-पुराण-विरोध **!**

Whatever is said by वार्तिकम् and in वृत्ति is already there in सूत्रम् --

सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके ।

सूत्रं योनिरिहार्थानां सर्वं सूत्रे प्रतिष्थितम् ॥ कुमारिलभट्टः **-** तन्त्रवर्तिकम् **-- 2-3-6-16**

If Panini says there is स्वर in जप - it means स्वर is there in all three kinds of जप --In वाचिकजप , the वर्ण-s with स्वर-s are audible .

In उपांशुजप , there will be lip movement and the वर्ण-s are not audible to others - one उपांशुजप is equal to hundred वाचिकजप ।

In मानसिकजप , there will be minute उच्चारणम्, with स्वर - one मानसिकजप is equal to a thousand वाचिकजप –

उपांशुःस्यात्शतगुणःसाहस्रो मानसःस्मृतः -- मनुस्मृतिः **, 2-85**

In all जप-s , as per पूर्वमीमांसा **,** अर्थभावना will be there -- ' तज्जपःतदर्थभावनम् '.—योगसूत्रम् **,**

1-28 ।

त्रिविधजपः - in वराहपुराणम्।

लघुमञ्जूषा of Nagesabhatta -- प्रथमभागः - व्यञ्जनायाःअवतरणबीजम् ---

उच्चारितस्यैवबोधकत्वम्इतिअणुदित्सूत्रेभाष्येस्पष्टम् । पुस्तकदर्शनस्थले’पिमानसजपवत्सूक्ष्मतरताल्वादिव्यापारेणसूक्ष्मतरस्वोच्चारणम्अस्त्येवेति न दोषः ।

जपे मन्त्राणां त्रैस्वर्येणैव ज्ञानस्य आवश्यकतया तस्य च तत्तत्स्थानेषु उच्चदेशाद्युपलभ्यमानत्वरूपतया जपे सूक्ष्मम् उच्चारणम् इति उच्यते ।

तथा च भारद्वाजः --

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायामम् अमन्त्रकम् ।

तथा मार्जनमन्त्रो’स्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् । इति ।

मार्जनमन्त्रः = आपोहिष्ठामयोभुवः - इत्यादिः ।

किञ्च मानसजपलक्षणे --

धिया यदक्षरश्रेणिवर्णस्वरपदात्मिकाम् ।

उच्चरेदर्थसंस्मृत्या स उक्तोमानसो जपः ॥

इत्यस्मिन् उच्चरेत्इत्युक्तम् ।

सूतके = जननाशौचे ;मृतके = शान्ताशौचे ; अर्थसंस्मृत्या = अर्थभावनया ।

याज्ञवल्क्यः --

जपश्चद्विविधःप्रोक्तःवाचिको मानसस्तथा ।

वाचिकोपांशु उच्चैश्च द्विविधःपरिकीर्तितः ॥

मानसाच्च जपात्ध्यानं सहस्रगुणमुच्यते ।

.... तथापि मानसे’पि बुद्धिकल्पितम् उच्चारणम् अस्त्येवेति भावः(कुञ्चिकाटीका)

कलाटीका --

इदं तन्त्रसारे गौतमीयत्वेनोक्तं **(note that neither in गौतमस्मृति nor in न्यायदर्शनम् there are verses - Tantrasara took from some source of another Gautama) –**

जपःस्यात् अक्षरैस्त्रेधा मानसोपांशुवाचकैः ।

जिह्वोष्ठौ चालयेत्किञ्चित्देवतागतमानसः ॥

किञ्चित्श्रवणयोग्यःस्यात् उपांशुः स जपःस्मृतः।

मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपःस्मृतः ॥

तदुक्तं नारसिंहे’पि --

वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा जपः ।

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्स्यात् उत्तरोत्तरः ॥

यदुच्चनीचस्वरितैःस्पष्टशब्दवदक्षरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेत्व्यक्तं जपयज्ञः स वाचिकः ॥

स्पष्टत्वं चात्मानं प्रत्येव ,परंप्रतिस्पष्टस्य – नोच्चैःजप्यं बुधःकुर्यात्सावित्र्यास्तु विशेषतः – इति शङ्खेन निषेधात्

(it is शङ्खस्मृति **)** ।

शनैःउच्चारयेत्मन्त्रम् ईषदोष्ठौ च चालयेत् ।

किञ्चित्शब्दं स्वयं विद्यात् उपांशु स जपःस्मृतः ॥

किञ्चिदिति तथा ध्वनिं जानीयात् इत्यर्थः ।

अपिपादाक्षरं श्रेण्योःवर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः॥ इतिभाष्ये ।

So, the above **statement of** पीठाधिपति **is** अप्रामाणिकम् ।

जपः **–** वाचिकः **etc. ---**

Generally स्वाध्याय has to be done in an audible manner .

In कृष्णयजुर्वेदारण्यकम्- अरुणप्रपाठके 61-62 **there are certain** मन्त्राः **which should not be recited within the earshot of pregnant women** --

अपक्रामत गर्भिण्यः (**O! pregnant ladies! go away)** --

अष्टयोनीमष्टपुत्रामष्टपत्नीमिमां महीम् । अहं वेद न मे मृत्युः .... गर्भः प्राजापत्यः ... अथ पुरुषः सप्तपुरुषः यथास्थानं गर्भिण्यः (**let the pregnant ladies have their place) .**

These मन्त्राः **would cause** गर्भनिर्लुण्ठनम् **(abortion)** .

On the other hand, even 40 years ago the water purified with these मन्त्राः was being used **for easy delivery**(the practice had been there around my native place - called KonasIma, an orthodox place in East Godavari District of Andhra Pradesh).

स्वाध्यायब्राह्मणम् **2-17 (**तैत्तिरीयारण्यकम्) **says –** मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत **etc. .**

As far as Japa is concerned here is मनुस्मृति **2-85** --

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥

विधियज्ञः = अमावास्यापूर्णमासादिः ; जपयज्ञः = वाचिकः । वाचिक **is ten times better than** विधियज्ञ ।

उपांशु **is hundred times better than** वाचिक **and** मानसजप **is thousand times better than** वाचिक ।

In तन्त्र -- वामकेशरतन्त्र – नित्याषोडशीकार्णव (5-18) –

निगदेन तु यज्जप्तं लक्षं चोपांशुना समम् ।

मानसेन महेशानि कोटिजाप्यफलं भवेत् ॥

One उपांशु is one lakh निगद (वाचिक) and one मानस is equal to one crore निगदs .

For ग्रहशान्ति (ग्रह-अधिदेवता-प्रत्यधिदेवतामन्त्राः) etc generally उपांशु is preferred.

****

Yet, could it be categorised as अजप, be excluded from this and thereby be shown to be पाणिन्यविरोध? Or in some way showing that it is not यज्ञकर्म?

As is evident it is not possible to interpret the पाणिनिसूत्रम् differently - समर्थःपदविधिःपा 2-1-1 .

आपटे-शब्दकोशेअजपःइत्यत्रनिन्दार्थेनञित्युक्तम्। स निन्दार्थःनञिकेनसिद्ध्यति? अप्राशस्त्यमित्यनेनवा?

प्रौढमनोरमा **(**नञ् **2-2-6)** –

यत्तु

’ तत्सादृश्यम् अभावश्च तदन्यत्वंतदल्पता ।

अप्राशस्त्यम्विरोधश्चनञर्थाःषट्प्रकीर्तिताः ॥

इतिपठित्वा अब्राह्मणः ,अपापम् , अनश्वः , अनुदराकन्या , अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यः , अधर्मः - इतिउदाहरन्ति

तत्तु यथायथम् आर्थिकार्थमभिप्रेत्य कथञ्चिन्नेयम् । सर्वथापि नञ्समासस्य उत्तरपदार्थप्राधान्यं भाष्योक्तं नान्यथयितव्यम् ।

So Apte is wrong - nowhere did I see नञ् in निन्दार्थ । Be careful with these Dictionaries. How can जप is निन्द्य ? Or

एकश्रुति in a जप becomes निन्द्य ? In शास्त्र-s we use the word निषेध / प्रतिषेध(xविधि) |

Bhagawan said ''Of all Yajnas I am the Japa Yajna''. Therefore is it fine to recite the mantra in एकश्रुति in Japa Yajna also? If Japa is done for daily practice and Nitya Karma it cannot be एकश्रुति. But if it is done as mental Yajna?

Panini knows that it is called जपयज्ञ, i e in the सूत्रम् - न यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु -he added जप– otherwise why to add that word ? – प्राप्ते एव निषेधः ।

Someone is going by my house - can I call and tell him - ' do not come for lunch to our house tomorrow?'

So जप is any जप (all three types) .

It may be नित्यकर्म (सन्ध्यावन्दनम्) or काम्यकर्म (ग्रहाधिदेवताप्रत्यधिदेवतानां जपः) etc.

Is एकश्रुती different from shouting loudly so as to be heard over a distance?

For calling a person at a distance one should employ प्लुत (three मात्र-s) - ' दूरात्हूते च ' पा 8-2-84

The fact is that स्वर is there in संस्कृतम् per se - that's why Panini did not make any अधिकारसूत्रम् like - ' छन्दसि ' (in वेद only - शब्दकौस्तुभः) - but there is आदर for स्वर in वेद and not in लोक । So while calling someone at a distance the question of employing स्वर or एकश्रुति does not arise at all .

We do not take anything for granted because one happened to be an आचार्य / पीठाधिपति etc --

युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यं न ग्राह्यं गुरुगौरवात् ।

सार्वशास्त्ररहस्यं तद् याज्ञवल्क्येन भाषितम् ॥ --याज्ञवल्क्यशिक्षा
232

गावःपश्यन्ति गन्धेन वेदैःपश्यन्ति पण्डिताः ।

चारैःपश्यन्ति राजानःचक्षुर्भ्यामितरे जनाः॥ पञ्चतन्त्रम् ।

We do not wish to downplay anybody's scholarship - it is against the tradition .

In 2012 I stated that a hundred scholars starting Samkaracarya did not properly interpret the term अपरस्परसंभूतम् (गीता 16-8) .Now the statement of a पीठाधिपति - saying ' Gayatrimantra chanted mentally ' etc -- it means that the matter is about a person who knows the real and perfect form of Gayatri and the three kinds of जप - but not who speaks अपभ्रंश – विष्णाय etc .

पाणिनीयशिक्षा --

मन्त्रो हीनःस्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह .... यजमानंहिनस्ति(दुष्टःशब्दःस्वरतः – महाभाष्यम् - पस्पशाह्निकम्)।

It is a serious matter - one cannot ignore if he follows वैदिकसंप्रदाय ।

सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे लोकतः लोकतःअर्थप्रयुक्तेशब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः ,यथालौकिकवैदिकेषु - कात्यायनवार्तिकम् **(**पस्पशाह्निकम् **-** महाभाष्यम्)|

शास्त्रज्ञानपूर्वके शब्दप्रयोगे धर्मः - पस्पाशाह्निकम्

When even the shabda fades away as one proceeds in this type of arthamaatrabhaavanajapa, the svara which cannot exist without the shabda, too does not attain prominence.

What is this ? Any प्रमाणम् ?

औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसंबन्धः .... - पूर्वमीमांसासूत्रम् 1-1-5 -- औत्पत्तिकइतिनित्यंब्रूमः -- शाबरभाष्यम्

शब्द - अर्थ - ज्ञानम् - the trio cannot be separated - they are identical (योगानुशासनम्, 3-17)

Did the पीठाधिपति declare any context?

न हि एतत्शास्त्रेण केनचित्प्रतिपादितम् - मोक्षार्थीइत्थंसमाचरेत्इति -- शाङ्करभाष्यम् **4-3-13**

A layman also sometimes may get मोक्ष - check his horoscope - there may be some पूर्वजन्मसुकृतम् ।

****

योगिप्रत्यक्षम् ---

योगः --- युजसमाधौ (दिवादिः) (**not** युजिर्योगे- रुधादिः) -- योजनम्योगः - **’** भावे **’ (** पासू **3-3-18)** घञ् **- '** ञ्नित्यादिर्नित्यम् **’** पा **6-1-191** आद्युदात्तस्वरः ।

योगी -- युज --- ’संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृजसंसृजपरिदेविसञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ’पा 3-2-142 -- घिनुण् । घकारःकुत्वार्थः - विवेकी | योगिनःप्रत्यक्षम् - योगिप्रत्यक्षम् ।

योगानुशासनम्(for easy understanding of the following concepts refer to **6th** अध्याय **of** विष्णुपुराणम्) ।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो’ष्टावङ्गानि(2-29)

देशबन्धःचित्तस्य धारणा (3-1) -- having a fixed relation through ज्ञानम् in a point - नाभिचक्रे / ज्योतिषि / नासिकाग्रे or in any outside thing - is called धारणा ।

तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानम्(3-2) -- concentrating (एकाग्रता) with प्रत्यय - like a stream without distraction by any other प्रत्यय (ज्ञानम्) - on the fixed point is ध्यानम् ।

तदेवअर्थनिर्भासंस्वरूपशून्यमिवसमाधिः (3-3) -- the ध्यानम्itself - looks like / becomes ध्येय and as if without a form of ज्ञानम् then it is called समाधि ।

त्रयकेकत्रसंयमः (3-4) -- when these three ,धारणा -ध्यान-समाधयः , are applied on / in a single point / subject - the trio is called संयम ।

तज्जयात्प्रज्ञालोकः(3-5) -- By achieving संयम - getting a firm footing - the समाधिप्रज्ञा will get वैशारद्यम् ,i e the capacity to perceive things that are minute / obstructed / far away etc.

Panini could see the usages of 1130 branches of वेद and those of different places (प्राचाम् ,उदीचाम् -- आन्ध्र etc).

In some places there will be daytime for six months and darkness for the same period - said आर्यभटः।

We may say - having संयम is called योगिप्रत्यक्षम् ।

Now some benefits of संयम ---

1.How to know past and future ?
-----परिणामत्रयसंयमात्अतीतानागतज्ञानम् (3-16) -- धर्म-लक्षणा-वस्था-परिणामाः - are three परिणाम-s -- by having संयम in these परिणाम-s a योगी can have the ज्ञानम् related to अतीत (past) and अनागत (future) .

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् (3-25) -- ज्योतिष्मती - is a kind of मानसिकशक्ति -- through that a योगी can perceive things that are minute / obstructed / far away.

Under वर्तमानेलट्**(पासू 3-2-123)** - Patanjali took up the point -- there is no वर्तमानकाल as such - so this पाणिनिसूत्रम् is untenable? Let us ask a crow - have you flown - it is past tense - not yet flown , then it is future tense - so there is no present tense at all ?

Then Patanjali used the term -त्रिभावाः -- those who know all the three -- भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः, i e योगिनः -- so **Panini could perceive** वर्तमानकाल **through** योगिप्रत्यक्षम् । **/ We cannot .**

2.How to understand the languages of birds and animals ? हनूमान् **was speaking to** राम **-** सीता **etc as well as with monkeys ----**

शब्दार्थप्रत्ययानाम् इतरेतराध्यासात्सङ्करः तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् (3-17) -- शब्द - अर्थ -ज्ञानम् - these three are in the form of an amalgam (सङ्करः - नीरक्षीरवत्सङ्करः - difficult to divide) - गौःइतिशब्दः , गौःइतिअर्थः , गौःइतिज्ञानम् - शब्दएवअर्थः - अर्थएवज्ञानम् - ज्ञानमेवशब्दः - A योगी , with प्रविभागसंयम in the above trio , can understand the languages of birds and animals .

3.How to compile / compute aपञ्चाङ्गम् **(Almanac) ----**

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् **(3-27) --** By having संयम in चन्द्र , one can perceive the set up of stars (planets included)**.**

ध्रुवेतद्गतिज्ञानम् **(3-28) --** By having संयम in ध्रुव one can notice the movement of stars .

4. How to know the **body - health- धातु-s etc ?**

नाभिचक्रेकायव्यूहज्ञानम्**(3-29) --** By having संयम in the navel one can understand the structure of the body .

5. How to kill hunger and thirst ?

कण्ठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्तिः (3-30) -- By having संयम in कण्ठकूप(below the throat) one can arrest hunger and thirst.

There are अष्टसिद्धयः **--** अणिमा **,**महिमा etc..

हरि **in** वाक्यपदीयम् **-** ब्रह्मकाण्ड ---

आविर्भूतप्रकाशानांअनुपप्लुतचेतसाम् ।

अतीतानागतज्ञानंप्रत्यक्षान्नविशेष्यते ॥ 37

अतीन्द्रियान्असंवेद्यान्पश्यन्त्यार्षेणचक्षुषा ।

येभावान् ,वचनंतेषांनानुमानेनबाध्यते ॥ 38

In पूर्वमीमांसा **(**प्रत्यक्षसूत्रम् **) –** कुमारिलभट्ट says योगिप्रत्यक्षम् is प्रत्यक्षम् only -- खण्डदेव in भाट्टदीपिका agrees with him - but in भाट्टचिन्तामणि **-** वाञ्छेश्वरयज्वा vehemently refutes this theory .

Just one point -- if anybody thinks that योगिप्रत्यक्षम् is not there then **let him do a matching work to** पाणिनि **(**व्याकरणम् **) /**पतञ्जलि**(** योगानुशासनम् **) /** सुश्रुत **(** सुश्रुतसंहिता **- taking a lab of his choice - preferably surgery - Plastic surgery etc.)**

No doubt, the origin of योग is there in वेद , उपनिषत् and पुराण and the same is developed by हिरण्यगर्भ as शासनम् and later by पतञ्जलि as अनुशासनम् । Origin of योग is available in --

1. श्वेताश्वतरोपनिषत् **(**2-8) -- त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरीरम् ...

2.योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तंज्ञेयंयोगमभीप्सता(पद्मपुरा. 3-110)

3.विष्णुपुरा 6-7 ,गारुडम्14-49 ,मार्कण्डेयपुराअध्या 39 , लिङ्गपुराअध्याय 9

2.*Is there anywhere a technical elaboration of the process of tapas in our scriptures?*

तपः --

योगानुशासने (2-32) -- द्वन्द्वसहनम्(सुखदुःखे , शीतोष्णे , मानावमानौ etc) - व्यासभाष्यम्

धर्मशास्त्रेषु -- व्रतानि -- कृछ्र-अतिकृछ्र-चान्द्रायणादीनि

अन्यत्र -- नियमविशेषः (पार्वतीतपः)

3.*dhI* comes closest in content and shade of meaning to what is indicated by the technical term संयम. Is this conclusion right?

ध्यै चिन्तायाम् (भ्वादिः) -- क्विप् - ' ध्यायतेःसंप्रसारणं च ' (वार्तिकम्) -- धीः ।

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीःप्रज्ञा शेमुषी मतिः -- अमरः ।

One should concentrate on a particular thing etc is already explained - धीः plays the important role in संयम ।

4. if these hymns, content-wise, and in the context of what we now know as yoga practices, can be said to recognize anything approaching our idea of योगिप्रत्यक्षम् (or संयम)

An important suggestion -- please read the original books - do not touch the translations. According to Indian tradition the entire Vedic literature / वेद is नित्य and the वेदाङ्गानि s well as दर्शनानि too . So the question of earlier / middle / later does not arise at all .

यती is not a wanderer - a यती / संन्यासी can be a जटी / मुण्डी etc - see धर्मशास्त्र-s .Every मुनि / ऋषि is equipped with योगिप्रत्यक्षम् ।

5.***mAnasa agnihotra, bhAvanAhoma*.** This is an intermediate stage from the external activity (ritual) to the internal (mental). This is a development of *dhI* in a different, downstream context, I think.

अग्निहोत्रम् is a नित्यकर्म(evenअग्निकार्यम् for a ब्रह्मचारी) - when it is not possible to perform the practical ritual शास्त्रम् / शिष्टाचार prescribes मानसिककर्म । This is not anything else . The problemis our people , instead of studying / learning the originals here in this country , started reading something mostly by some Western scholars - it is difficult to undo what is done wrongly in its entirety .

6 &7.*practically synonymous with* संयम*in content*, regardless of the term upAsana being glossed as prayer or worship etc. Is this proper?***Vidya-s from the Upanishad-s*.**

उपासना is different and संयम is different . There can be one thing common -- concentration (धारणा) - in the case of उपासना on the deity . विद्योपासना gradually leads to समाधि -- कैवल्यम् ।

8.*Is there a difference between nidhidhyAsana and upAsanA, or are both the same?*

एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते -- पञ्चदशी **1-54**

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् -- योगानुशासनम् **3-29**

निदिध्यासनम् in वेदान्तदर्शनम् is nothing but ध्यानम् in

योगदर्शनम् ।

****

सन्ध्यावन्दनम् अग्निकार्यं च ---

People may encourage the young kids , who underwent उपनयनम् , to perform complete सन्ध्यावन्दनम् ,at least during vacation.

My दौहित्रः ,सूर्यांशुशर्मा (8 years) , besides learning व्यकरणम् , ज्योतिषम् etc , is performing सन्ध्यावन्दनम् and अग्निकार्यम् । He underwent उपनयनसंस्कार on 9 Feb 2019 .With अजिनम् ,आषाढ and मेखला (मौञ्जी) , Suryamshusarma performs अग्निकार्यम् (अग्निकार्यसमिदाधानम्) ।

People may encourage their eligible kids to keep up the dying tradition .

If we do not preserve the आर्यधर्म / वैदिकधर्म , who else will do ?

One should follow धर्म - no questions asked , of course , यथाशक्ति ।

In fact , everyone on earth should perform सन्ध्यावन्दनम् - with / without मन्त्राः, as the case may be , along with , ध्यानम् , प्राणायाम , embedded in it - this is good for individual as well as the society .

Without performing the कर्म , prescribed , if one thinks himself to be a ब्राह्मण etc then it is just अहङ्कार

The following is from तैत्तिरीयारण्यकम् - 2-10 --
स्वाध्यायब्राह्मणम् --

यत्स्वाध्यायम् अधीयीत एकामपि ऋचं यजुःसाम वा तद्ब्रह्मयज्ञःसंतिष्ठते -----

स्वाध्याय is the recitation of even a single ऋक् / यजुष् / साम

This does not mean one can go for a single ऋक् / यजुष् / साम and claim to have performed ब्रह्मयज्ञ -- but in case of देशकालशरीरवैपरीत्य only .

(12) – ग्रामे मनसा स्वध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वेति ह स्माह शौच आह्नेय उतारण्ये बल उत वाचो'त तिष्ठन् उत व्रजन्नुतासीन उत शयानो'धीयीतैव स्वाध्यायम् ---

स्वाध्याय must be performed either standing / walking / sitting / laying down --

this does not mean that one can do in any posture - rather there may be some problem -देशकालशरीरवैपरीत्यम् -- then one may do like that - this is not a general license - but

आपद्धर्म ।

If आपद्धर्म is abused or misinterpreted by a ब्राह्मण then there is no निष्कृति (escape from

पापम्) ।

Taking the cue from श्रुति ,गौतम and भृगु compiled - स्मृति-s .

वेदो'खिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनाम् आत्मनस्तुष्टिरेव च ॥ मनुस्मृतिः , 2-6 (The first two are borrowed from

गौतमस्मृति) ।

अनायासः - is one of the eight आत्मगुण-s enumerated by गौतम - it means ' if not difficult / cumbersome '-- -- if one cannot sustain उपवास / जागरणम् on a शिवरात्रि then he

should not .

आख्यातानाम् अर्थं ब्रुवतां शक्तिःसहकारिणी -- शाबरभाष्यम् , 1-4-30 , पूर्वमीमांसा

वेद ordains – ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत -- but everyone cannot perform the याग - rather the one who has got - मानसिक - शारीरक- आर्थिक -- शक्ति only should .

ब्रह्मचारी (शिवः) enquires पार्वती in the forest (कुमारसंभवम् , 5-33) --

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं

जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ?

अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे ?

शरीररमाद्यं खलु धर्मसाधनम् !

Even today there are men and women who , in spite of poor health , follow धर्मशास्त्रम् -- उपवास / व्रत etc strictly .

Under नञ्(पा 2-2-6 ,महाभाष्यम्) Patanjali says --

अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्य आनयनं प्राप्नोति

If one asks - fetch an अब्राह्मण , then any ब्राह्मण can be fetched --- every ब्राह्मण is an अब्राह्मण in one aspect or the other -- it is impossible to follow all the कर्म-s prescribed .

कालःपचति भूतानि कालःसंहरति प्रजाः -- महाभारतम् , आदिपर्व ।

With the introduction of English and more inflow of income (salary etc) a lot of अहङ्कार is filled into the minds of people and the concept of धर्म (pl do not bring religion in to picture - this is धर्म , which is universal) has gone to back burner .

The situation is simply bad --

सूर्यांशुशर्मा is studying class 3 (now goes to 4) in Delhi Public School , Sushant Lok , Gurugram -- there are roughly 3,500 students - every day the students have to recite गायत्रीमन्त्र with shoes and stitched dress (they do not follow स्यूतवस्त्रनिषेध - then his mother resisted and told to the face of the Principal that this is अनाचार and the kid is not going to recite .

Suryamshu has to be in the school by 8 AM and physically he is not so strong - so whenever possible he would perform सन्ध्यावन्दनम् - but most of the working days - due to the heavy homework he has to finish the earlier night - he cannot wake up before 6-30 in the morning - waking up by force would lead to heart problems as per Ayurveda . As a result he can perform complete सन्ध्यावन्दनम् just two days in a week .

During holidays also they are given homework and , of course , बालस्तावत्क्रीडासक्तः **(शंकराचार्याः) ।**

We do not discuss today's attractions which deviate the child's attention . Since their minds are very sensitive we have to follow the Vedic path -- अर्थवादाः --

यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयसम्....।

स्वस्ति श्रद्धां मेधां यशःप्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलमायुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन ....

This is the situation for almost all students today -- so keeping in mind such a difficulty I said at least ... .Otherwise , one should follow the शास्त्रम् **।** There is no room for discussion .

Without performing सन्ध्यावन्दनम् , all व्रत-s etc are a mere waste . A crow is also earning and living -- काको'पि जीवति **।**

सन्ध्याहीनो'शुचिर्नित्यम् अनर्हः सर्वकर्मसु ।

यत्किञ्चित् कुरुते कर्म न तस्य फलभाक् भवेत् ॥ दक्षस्मृतिः (quoted in मिताक्षरा **-** गौतमधर्मसूत्रम् **,** 3-4-6)|

****

कलाशब्दस्य अर्थः --

There are 16 कला s in चन्द्रमा **।**

ब्रह्मचारी (शिवः) tells पार्वती (कुमारसंभवम् **5-71**) - earlier it was only the sixteenth कला of

चन्द्रमा , that was a cause of worry.

(for having an inferior person, शिव , as resort) and now (with you) there are two --

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतःत्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥

कान्तिमती त्वम् and नेत्रकौमुदीत्वम् are applicable to both - चन्द्रकला and पार्वती ।

The one that is on शिव's head is षोडशी कला **।**

Figurative usage of षोडशीकला --

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।

ज्ञानयज्ञस्य सर्वाणि कलां नार्हन्तिषोडशीम्॥ गरुडपुराणम् , अध्या **229 ,** श्लो **12**

कलां नार्हन्ति षोडशीम् --वसिष्ठस्मृतिः , अ 26 - श्लो ३ ; भृगुसंहिता ; शारदातिलकम् etc.

अमा - is the name of the sixteenth कला of चन्द्रमा-- this is according to ब्रह्मसिद्धान्त (a work on ज्यौतिषम्) ।

Under अव्ययात्त्यप्(पासू 4-2-104) Patanjali says अमा is an अव्यय (means सह) and त्यप् is the प्रत्यय -- both सूर्य and चन्द्र live together on this day .

In other words , the 15 कलाs of चन्द्र are the तिथिs -- तिथि means the distance between रवि and चन्द्र।

कला तु षोडशो भागः(1 काण्डः - दिग्वर्गः- 15) **--** अमरः

कला शिल्पे कालभेदे'पि(नानार्थवर्गः - 198) **--** अमरः

कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके ।

शोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ **---** मेदिनी

कल = शब्दसंख्यानयोः(चुरादिः), पचाद्यच् (नन्दिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः, पा 3-1-134), टाप् ।

****

मङ्गलम् - कल्याणम् ---

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् - अमरः ।

कल्यं नीरुजत्वम् आनयति इति कल्याणम् । (नीरुजत्वम्= रोगराहित्यम्, आरोग्यमिति यावत्)

कल्याणम् = हेम ।The word कल्याणम् is being used in the sense of विवाह – शीघ्रमेव कल्याणप्रप्तिरस्तु।

मङ्गलम् – मङ्गति मङ्ग्यतेवा – अलच् औणादिकः - शुभम् ।

Under भूवादयोधातवः (1-3-1) -

कैयटः – अपूर्वस्य हि लाभःदध्यादेःलोके मङ्गलं सूचयति ।

नागेशः - ननुमङ्गलंनामधर्मः ।

मङ्गलम् is any auspicious occasion such as विवाह - मङ्गलवाद्यानि ।

माङ्गल्यं तन्तुनानेन मम जीवनहेतुना ।

कण्ठे बध्नामि सुभगे त्वं जीव शरदां शतम् ॥

The above verse (not मन्त्र) is recited during मङ्गलसूत्रधारणा - in movies – अवैदिकःसाङ्घिकः

सम्प्रदायः ।मङ्गलमेवमाङ्गल्यम् - स्वार्थेष्यञ् ।

****

अर्धवैनाशिकः - वैनाशिकः – शांकरभाष्यम् ---

अर्धवैनाशिकः - वैनाशिकः -- शांकरभाष्यम्(समुदायाधिकरणम् - ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् **, 2-2-18 (18-27**)

Why did Adisankara use these terms for Bauddha and Vaishes'ika?

वैनाशिकः = बौद्धः(अर्धवैनासिकः = वैशेषिकः)

विनाशःप्रयोजनम्अस्य = वैनाशिकः , ’ प्रयोजनम् ’ पा 5-1-109 , ठञ् (प्रयोजनम्फलं कारणं च) । अर्धे वैनाशिकःअर्धवैनाशिकः ।

अर्धवैनाशिकः = वैशेषिकः -- वैनाशिकः = बौद्धः ।

’ वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरोधात्शिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षित इत्युक्तम् । सःअर्धवैनाशिक इति

वैनाशिकत्वसाम्यातद्वैनाशिकराद्धान्तो नतराम् अपेक्षितव्य इति इदानीम् उपपादयामः (शां भा **2-2-18**) |

वैशेषिकs hold that - परमाणु - आकाश – दिक् - काल - आत्मा- मनस् - सामान्य-विशेष-समवाय-गुणाः -- among these things some are ' immutable ' (नित्य) whereas others are ' perishable ' (नश्वर) -- therefore they are called अर्धवैनाशिकाः ।

Among the so called आर्यसत्यानि of Bauddhas, there is one – सर्वं क्षणिकं क्षणिकम् - therefore they are called वैनाशिकाः (or सर्ववैनाशिकाः) ।

The above explanations are following भामती and रत्नप्रभा ।

ब्रह्मविद्याभरणम् takes another line of thinking to explain these terms.

****

वीचीतरङ्गन्यायः – कदंबकोरकन्यायः:**---**

Some Vidvan asked about the origin of the above न्यायs --

These are from वैशेषिकदर्शनम् -

in तर्ककौमुदी of लौगाक्षिभास्कर and भाषापरिच्छेद (कारिकावळी) of विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्य they are seen .नागेश borrowed in लघुमञ्जूषा ।

My 1980 memory failed me - vaguely remember having seen in प्रशस्तपादभाष्यम् (and are commented by श्रीधराचार्य in his न्यायकन्दळी ।

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः।

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः॥

सर्वश्शब्दो नभोवृत्तिःश्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते।
वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता।।
क्दंबकोरकन्यायादुत्पत्तिःकस्यचिन्मते।
उत्पन्नःको विनष्टःकःइति बुद्धेरनित्यता॥ (भाषापरिच्छेदः**164, 165,166**)

****

शंकराचार्याणां यानं योगजशक्तिद्वारा --

Sometime ago there was a question here as to whether य़ोगिs did know different places through योगिप्रत्यक्षम् । I wanted to verify personally rather than simply quote from different texts. which people may stamp as a blind faith or भक्ति that is not acceptable.

My mission was simply to travel from Kalady(birthplace of Samkaracarya in Kerala) to Sringeri (Karnataka where he established a पीठम् and made प्रतिष्ठा of शारदाम्बा) and physically check as to whether it was possible for Samkara in 8th Century to travel on foot all the way (this is just an example to guess his flight and certainly not a plight , to other far away places like Kashmir , BadarI etc) .

On 9/6/2015 (7-15 AM) , I (60 yrs) started from Kalady (with four family members) on a car (Hyundai - Verna- 1.6 VTVT Fluidic- 2013) with the latest technology (Airbag , Sensors and Reverse Camera, ABS - Anti break-locking system for high speed driving on wet surface, Radial tires , Gear Indicator etc) .

The road from Kalady to Udupi (via Kannur , Mangalore) is 460 km and one can drive at a breaking speed of 50 - 80 (on

Highways I maintain a breakneck speed of 110-140 even on a wet surface).

The weather , with the onset of Monsoon , was , for most of the part, wet and at times sultry.

After a continuous driving for 13 hours (my maximum limit is 16 hours) , leaving 40 mts for lunch etc, I reached Udupi (गीतामन्दिरम्) at 8-15 PM.

On 10 th I started at 6-30 AM for Kollur (मूकांबिका , visited by Samkaracarya) , 76 km - 1 hour - and at 9 AM left for Sringeri (109 km) via Agumba -

it is a hilly and forest terrain of Western Ghats with sharp turnings and dangerous steep narrow roads . It is simply a downpour and at the highest point one has to drive thru clouds with sight restricted to just 20 feet -

I reached Sringeri at 1 PM .

The above is a brief account of my travel in the said fashion from Kalady to Sringeri .

Can anyone even guess the situation during 8 th Century and was it possible for Samkaracarya to travel on foot to Sringeri ?

We/I do not blindly believe whatever is said / documented by others and at the same time we/ I do not believe in those who are non-believers due to their कर्म in accounts that are authored by sages who follow सत्यम्, अहिंसाand are out of the purview of भ्रम, प्रमाद , विप्रलिप्सा (a tendency to cheat others), स्वार्थ etc.

So, my experience tells me that योगिs of that time had had the capacity to perceive the things and reach out to places that are at a distance .

The devices for such an exercise are described in योगानुशासनम् and other works .

Here is the relevant material --

बलेषु हस्तिबलादीनि(योगसूत्रम् 3-24)

व्यासभाष्यम् –

हस्तिबले संयमात्हस्तिबलो भवति । वैनतेयबले संयमाद्वैनतेयबलो भवति । वायुबले संयमात्वायुबलो भवति इत्येवमादि ।

प्रवृत्त्या लोकन्यासात्सूक्ष्म-व्यवहित-विप्रकृष्ट-ज्ञानम् (,, 3-25)

ज्योतिष्मतीप्रवृत्तिरुक्ता मनसः । तस्यां च आलोकःतं योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वा अर्थे विन्यस्य तमर्थम् अधिगच्छति ।

(सूक्ष्म = small ,व्यवहित = obstructed , विप्रकृष्ट = at a far away place)

भुवनज्ञानम्सूर्येसंयमात् (3-26)

तत्प्रस्तारःसप्तलोकाः । .....

चन्द्रेताराव्यूहज्ञानम् (3-27)

चन्द्रेसंयमंकृत्वाताराणांव्यूहंविजानीयात् ।

कायाकाशयोःसंबन्धसंयमात्लघु-तूल- समापत्तेश्चआकाशगमनम् (3-42)

यत्र कायःतत्र आकाशम् । ......ततो यथेष्टम् आकाशगतिःअस्य भवति ।

ततो’णिमादिप्रादुर्भावःकायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च (3-45)

तत्र अणिमा भवति अणुः । लघिमा लघुर्भवति । महिमा महान्भवति । प्राप्तिःअङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् । .....

ततो मनोजवित्वं विकरणभावःप्रधानजयश्च (3-48)

कायस्यानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वम् । .....

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाःसिद्धयः (4-1)

.... मन्त्रैःआकाशगमनाणिमादिलाभः । तपसा संकल्पसिद्धिःकामरूपी यत्र यत्र कामग इत्येवमादिः। ...

निर्माणचित्तानि अस्मितामात्रात् (4-4)

एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।

योगीश्वरःशरीराणि करोति विकरोति च ।

प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ॥

संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव । (वायुपुराणम् **66-152**)

****

त्रियामा ---

In fact, there are four यामाः during night . But first and last अर्ध-यामौ are चेष्टाकाल ,ie one may utilize this time as per his convenience .

Now त्रियामा - there are four पुरुषार्थाः - धर्मार्थकाममोक्षाः - त्रियामा is exclusive for कामपुरुषार्थ -

त्रीन्धर्मादीन्यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधानत्वात् इतित्रियामा ।

या = प्रापणे ,अन्तर्भावितण्यर्थः - अर्तिस्तुसु.. (उणादि 1-140) इतिमन् ।

I checked with ज्योतिषम् ,धर्मशास्त्रम् and निघण्टु । There are no any specific names for the three यामाः । Nor in मीमांसा ।

निर्णयसिन्धुः **-** नित्यश्राद्धनिर्णयः --

एतद्दिनासंभवे रात्रावपि कार्यम् -

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै ।

यामिन्याःप्रहरं यावत्तावत्कर्माणि कारयेत् ॥ इति बृहन्नारदीयोक्तेः।

(द्वौ यामप्रहरौ समौ – अमरः **,** कालवर्गः)

रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत् ।

ब्रह्मयज्ञं च सौरं च वर्जयित्वा विशेषतः॥ इति पृथ्वीचन्द्रकृतसंग्रहोक्तेश्च।

अन्त्यार्धयामस्य ब्राह्मयाम इति नाम -

ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत्।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ मनुस्मृतिः **4-92**

If you take twelve hours (four यामाः **) of night then the last one and half hours time is called** ब्रह्ममुहूर्त **– one has to get up at that time . It is generally 4-30 am – may differ slightly during summer and winter .**

ब्राह्मे मुहूर्ते किलतस्यदेवी

कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।

अतःपिता ब्रह्मण एव नाम्ना

तमात्मजन्मनमजं चकार ॥ रघुवंशः-6

....

वेदेषु विग्रहाराधना --

विग्रहादिपञ्चकम् – पूर्वमीमांसा ---

विग्रहो हविरादानं युगपत्कर्मसन्निधिः ।

प्रीतिःफलप्रदत्वं चेत्येतत्पञ्चकमुच्यते ॥

देवताधिकरणम् - शारीरकमीमांसा --

विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यं च प्रसन्नता ।

फलप्रदानमित्येतत्पञ्चकं विग्रहादिकम् ॥

Samkaracarya refutes Sabarasvami and supports विग्रहाराधना ।

Even other मीमांसकs like Kumarila offered प्रार्थना at the beginning of their treatises .

Puranas are considered as अर्थवादs and all the descriptions are to be taken as authoritative in this regard. Parthasarathimisra discusses under विग्रह - is सापेक्ष with the rest of the four. References are available in all commentaries of Mimamsa and सङ्कर्षकाण्ड (देवताकाण्डः) ।

कृष्णयजुर्वेदः - मैत्रायणीशाखा (Maitrayanisamhita - Pub in Berlin) – अग्निचित्प्रकरणम् -119 - 120) –

अग्निचयनविषयमुक्त्वा महादेवस्य आवाहनमुक्तम् --

देवानां च ऋषीणांचासुराणां च पूर्वजम् ।

महादेवं सहस्राक्षं शिवमावाहयाम्यहम् ॥

पञ्चदेवोपासना (supported by Samkaracarya) --

शिवः --

तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि ,तन्नो रुद्रःप्रचोदयात् ।

शक्तिः -

उदगाङ्गोचयाय (?) विद्महे गिरिसुताय धीमहि ,तन्नो गौरी प्रचोदयात् ।

गणपतिः -

तत्कराटाय च विद्द्महे हस्तिमुखाय धीमहि ,तन्नो दन्ती प्रचोदयात् ।

विष्णुः -

तत्केशवाय विद्महे नारायणाय धीमहि ,तन्नो विष्णुःप्रचोदयात् ।

सूर्यः -

तद्भास्कराय विद्महे प्रभाकराय धीमहि ,तन्नो भानुः प्रचोदयात् ।

कार्तिकेयः -

तत्कुमाराय विद्महे कार्तिकेयाय धीमहि ,तन्नो स्कन्दःप्रचोदयात् ।

ब्रह्मा -

तच्चतुर्मुखाय विद्महे पद्मासनाय धीमहि ,तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् ।

Similar Mantras which we recite after मन्त्रपुष्पम् -
तैत्तिरीयोपनिषत् - चतुर्थप्रश्नः (both द्राविशपाठ and आन्ध्रपाठ)
श्रीगोमठं रामानुजज्यौतिषिकेन मैसूर्नगर्यां मुद्रापितः --

तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि ,तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् I etc.

अघोरेभ्यो'थघोरेभ्योघोरघोरतरेभ्यः ,
सर्वेभ्यस्सर्वशर्वेभ्योनमस्तेअस्तुरुद्ररूपेभ्यः - the mantra we recite during भस्मधारणा is also a good example (घोरेभ्यश्च घोरतरेभ्यश्च घोरघोरतरेभ्यः - सुप्सुपा)

कात्यायनकल्पसूत्रम् --

यज्ञं व्याख्यास्यामःदव्यंदेवतात्यागः (1-2-1-2) -- अत्रश्रुतिः – यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तां ध्यायेत वषट्करिष्यन् (ऐत ब्रा 2-1-8)
-Sabarasvamy says this is प्रौढिवाद I

In the commentaries on जैमिनिसूत्रम् -- शाबरभाष्यम् , बृहती , विवरणम् (गोविन्दस्वामी) , तन्त्रवार्तिकम् , सर्वानवद्यन्यायसुधा , प्रकरणपञ्चिका , शास्त्रदीपिका, भाट्टकौस्तुभः the topic is discussed-- 1. फलदेवतयोश्च (9-1-4)

2.न चोदनातो हिताद्गुण्यम् (9-1-5)

3.देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य (9-1-6)

4.अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः(9-1-9)

5.अतिथौ तत्प्रधानत्वम् अभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् (9-1-10)

श्रीभाष्यम् – टुप्टीकायां निगमान्तदेशिककृतः शाबरमतनिरासः - श्लो 211 – 239 द्रमिडभाष्यम् I

While teaching महाभाष्यम्- 'केषां शब्दानाम् ' ? लौकिकानां वैदिकानांच ' - we quote शाबरभाष्यम् – आकृत्यधिकरणम् , 1-3-9 -- य एव लौकिकाःशब्दाः त एव वैदिकाः , त एव तेषाम् अर्थाः I

Sabarasvamy had forgotten this **प्रतिज्ञा** while commenting on **विग्रहादि** in ninth Adhyaya .

शांकरभाष्यम् - देवताधिकरणम् ।

There is no limit for the list.

पार्थसारथिमिश्र discusses under – **देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् ;आर्थापत्त्यात् (पू मी सू** 9-1-6 &7) in **शास्त्रदीपिका ।**

.***

वाग्योगवित् –

युज = समाधौ – दिवादिः – घञ् – योगः – ' योगः चित्तवृत्तिनिरोधः ' (योगानुशासनम् , 1-1) |

युजिर् = योगे – रुधादिः – घञ् – योगः ।

योगक्षेमं वहाम्यहम् (भगवद्गीता , **9-22) –** अप्राप्तस्य प्राप्तिः योगः (प्राप्तस्य रक्षणम् क्षेमः) ।

'योगक्षेमम् ' – **is borrowed from** ऋग्वेद ।

षष्ठी स्थानेयोगा (पा सू **1-1-48) –** योगः = संबन्धः ।

वाग्योगवित् (भ्राजाः – कात्यायनः – पस्पशाह्निकम् – महाभाष्यम्) = वैयाकरणः (**the one who knows** वाक् **in the form of** प्रकृति **and** प्रत्यय **etc ।**

'न हि एकैकमुदाहरणम् योगारंभं प्रयोजयति' ।' योगविभागः करिष्यते ' – महाभाष्यम् । योगः = सूत्रम् ।

शब्दपूर्वेण योगेन (वाक्यपदीयम् , **1-20**) । योगः = संबन्धः ।

महाकालसर्पयोगः (ज्योतिषम् – होरास्कन्धः / जातकस्कन्धः) –

योगः == a specific planetary line up , i.e. all the planets are between राहु and केतु and लग्नम् is out of the line up -- result - the जातक will be moving aimlessly due to lack of mental balance (does not stay at home) . This is one of the दुर्योगs . There are सुयोग**s** also.

....

समाप्तम्